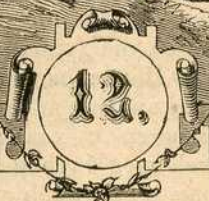

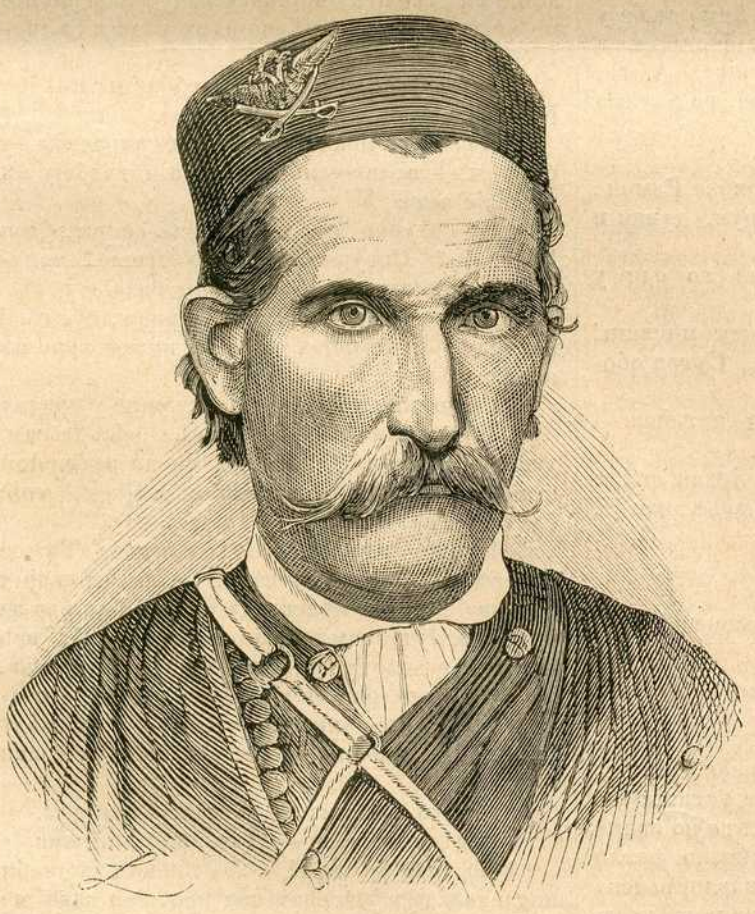
СРБАДИЈА

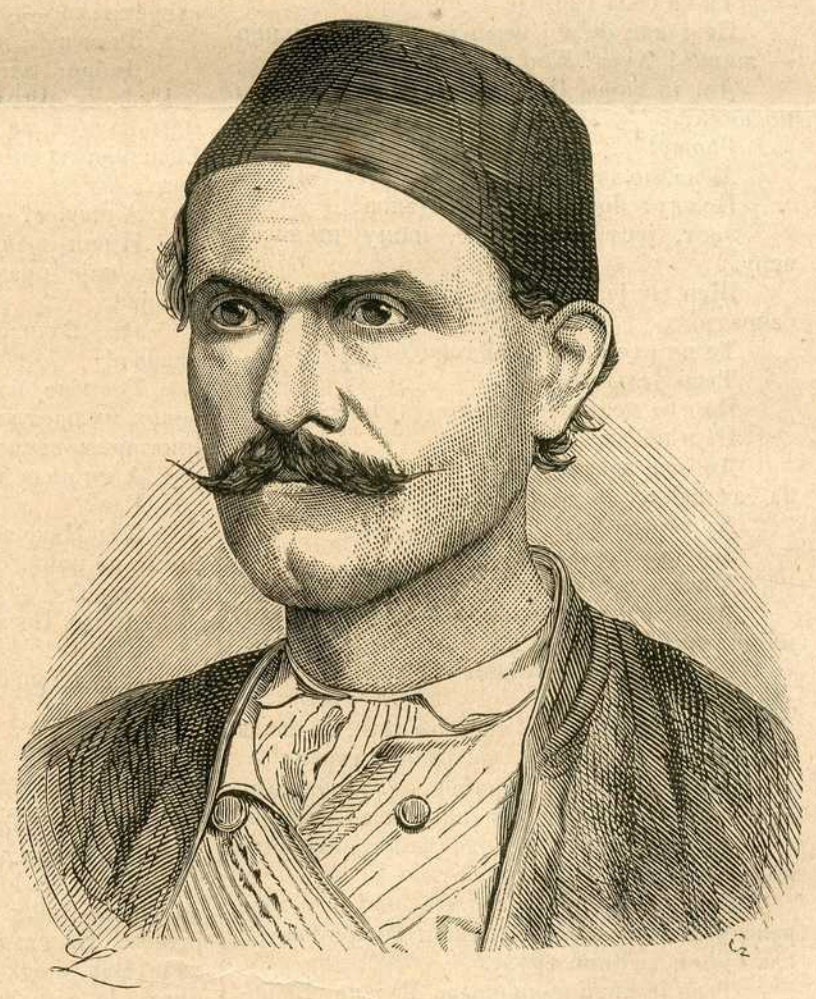
Година прва. — Свеска дванаеста.
У Бечу 26. новембра 1875.

ИЛУСТРОВАН ЛИСТ ЗА ЗАБАВУ И ПОУКУ.

Изази 26. сваког месеца.
Годишња је цена 6 фор. или 72 гр. ч.

Лука Петковић.

Марко Бабић.

УНИВЕРЗИТЕТСКА
БИБЛИОТЕКА

ТРУБА.

Новела,

написао је ПЕДРО А. де А. ЛАРКОН.

— Воља све може.

I.

Ала, молим вас, дон Базилијо, посвирајте нам мало на труби, па ћемо да понграмо.

Јест, јест, дон Базилијо, де посвирајте мало.

Донесите дон Базилију трубу, што на њој учи Хоакин.

А, та није бог зна чему. А бисте ли на њој мало посвирали, дон Базилијо!

Не бих.

А рашта не?

Јок, кажем ти.

Али као чему не?

Што не могу.

Ха! ха! Не може. Та видесте ли, ако бога знате, још где год таке притворице, таког муфлиза?

Та цивра се, хоће да га молимо.

Ид'те, молим вас, та ми знамо да сте били капелник код пешадије.

И да нико није такви уметник на труби као ви.

Јест, па да сте и у двору морали свирати.

Па да имате и мировину.

Дед сад, дон Базилијо! Нема помоћи.

Та да, оно јесте. Ја сам свирао на труби, па сам као што рекосте, у томе био и неко чудо, ал' и то стоји да сам пре дванаест година поклонно своју трубу неком просијаку, па од то доба никад је се не такох.

Штета! Јако штета!

Баш као Росни.

Ал' морате опет за то данас мало посвирати.

Та на селу све иде.

Па данас је мој имен-дан, дон Базилијо — живио! Хура! Ево већ и трубе!

Да, да, мора. Шта ту ваздан? Мора мало посвирати.

Ваљку!

А, не, пољку!

Пољку? Јок богме! Фанданго!

Јест, јест, Фанданго, нашу шпанску игру.

Жао ми је, децо, ал' ја вам не могу посвирати.

Та ви сте увек били тако добар —

Тако услужан —

Па ето моли вас и ваше унуче —

Па и нећака —

До сто врага! Окајте ме се већ једном. Ја сам већ казао да нећу да свирам.

Ал' зашто не?

Јер сам се заверио.

А коме то?

Мени, једном покојном и твојој сиротој мајци, моја ћерко!

Сва се лица опустине при овим речима дон Базилија.

Децо моја, да ви нешто знате, за какав сам откуи учио трубу! Придодаће старац.

Нека приповест! Приповест! завика омладина! Дед приповедите нам, дон Базилијо!

Да, децо моја, то је одиста за приповестно, па чујте ме!

Седне под неко дрво. Око њега читава руља радознале омладине, а он им приповеда, како је он то учио трубу.

Тако је исто приповедао Мазепа, Бајронов јунак, једне ноћи Карлу XII. под неким дрветом ону страховиту приповетку, како је као стрела козачком степом јурно.

Ал' де, чујмо дон Базилија.

II.

Има томе седамнаест година како је у Шпанској буктно грађански рат. Карлос и Изабела отимали се о круну, па Шпањолци,

подељени у два табора, пролеваше за њих своју крв.

Ја сам имао једног пријатеља, ловачког потпоручника у истом батаљону где и ја. Не видех никада бољега, племенитијег човека. Заједно смо одрасли, заједно изиђосмо из војничке школе, у боју стојасмо раме уз раме. Сто пута бисмо погинули за слободу — био је још већи слободњак од мене — ако то већ може бити.

Па шта би? Нека неправда, што је учини старешина моме пријатељу Рамону, једна од оних злоупотреба старешинства што и најпоштенијем човеку живот загорчају, на просто самовоља његовога старешине дотера ловачког потпоручника дотле, да напусти редове своје војске, да се растави од свога побратима, да он — најваћи слободњак — оде у противнике, да он млађи, своје старешини о глави иде. Рамон је био за чудо осетљив, неће ти поднети увреде ни од самог св. Петра.

Све моје наговарање да се окане тога посла оде у ветар, одрисио се, ниће. Хоће да замени клобук са капицом у Баска, ма да је усташе мрзио са дна душе.

Бесмо тада у Принзипаду у Астурији три леге од непријатеља. Оне ноћи, кад ће Рамон пребећи, кишновито и хладно, суморно и тужно. Права ноћ пред битком.

Око по ноћи дође Рамон у мој стан. Ја спавам.

Базилијо! пришању ми на уво.

Ко је?

Ја сам. Збогом!

Шта? одлазиш?

Идем, збогом!

Маши ми се руке.

Чу ли ме, продужиће; кад сутра — као што се надам — дође до боја, па се нас двоје сусретнемо —

Знам већ; пријатељи смо.

Добро; загрићемо се, па ћемо даље у бој. Ја ћу сутра свакако пасти, јер нећу са мејдана док не погубим пуковника. А ти, Базилијо, пази на себе. Та слава, то је само прах, дим.

А живот?

Имаш право: буди вођа, повика Рамон; плата није прах и дим, па ни рум, дуван и девојке.

Ох, Базилијо, за мене све то оде у неврат!

Господе боже, шта ти опет мислиш! рекох му претворно се јуначећи. Сутра обојица преживесмо битку.

А ти онда дед да уговоримо састанак.

Где?

Код Никољског намастира, један сахат после по ноћи. Ако нас који не дође, пао је. Је л' тако?

Добро. Па збогом!

Збогом!

Загрили смо се братски, па Рамона несташе у ноћи.

III.

Чега се бојасмо, или боље рећи, чему се надасмо, сутра дан нас нападоше усташе.

Крвав се бој био од три сахата по подне до мркле ноћи. Рамона сам спазио цигло једном. На глави му широка карлистанска капа. Већ је вођа, па је убио и нашег пуковника. Ја сам био лоше среће. Усташе ме заробили.

IV.

Један је сахат по по ноћи; рок, што сам га са Рамоном урочио. Бацили ме у апс у неком маленом, од Карлиста заузетом местанцету.

Питам за Рамона, рекоше ми:

Е, та то је права јуначина; убио је једног пуковника. Ал' сироме, мора да је погинуо.

Шта рече, болан?

Да, да. Нема га са разбојишта.

Које ли сам муке претрпио те ноћи

Још се једноме као надам. Биће да је Рамон код Никољског намастира, па чека на мене; па се због тога није вратио усташима.

Какви ли ће му бол срце да раздире, кад ме не нађе на рочишту, помислим у себи. Мислиће, пао сам. А баш зар ми неће и тако скорим куцнути последњи час? Усташе вазда стрељају своје заробљенике! Сутра ми се гине. Ал' Рамон ће се дотле већ врати. Јест, ал' ако је данас пао? Господе благи, отреси ме само ове неизвесности!

Ето с таким се мислима тргох зором.

У мој апс уђе један војени свећеник. Моји несретни другови још спавају.

Земан умирати? рекох му.

Да, вели пречасни отац благо се осмејујући.

Одмах?

Не; након три сахата.

Затренут ока поразбудише ми се другови. Из хиљаду се грла просу апсаном вика, јецање, псовка и проклињање.

V.

Човек, кад му је смрт за вратом, радо се хвата за буди какву мисао, па је више никако не упушта.

Сад да л' као мора, тролетница, ил' лудило — тако се на ме наврже, обрва ме само једна мисао. Рамон. Рамон да л' жив, да л' мртав, да л' у небу, да л' у манастиру, ал' мисао на Рамона тако ме притиште, да сам чисто затупавио, оглунавнио као каква ђабла. Оставише ми моју капетанску хаљину, цатукоше ми само неку војничку капу и заогрнуше ме неким шињелом. Тако одох у смрт са двадесет друга.

Један једити не угледа губилишта — јер је био свирач.

Карлисте поклањају живот свирачима; у боју им — веле — не шkode, а и требају их за своје чете.

Па сигурно сте и ви били свирач, дон Базилијо? Сигурно вас је то спасло? запитаће га омладина као из једног грла.

А, не, децо моја, одговориће им стари ветеран. Ја не бејаш свирач; нисам знао ни проклете ноте.

Склопише кару, па нас турише у средњу. Ја сам био бр. 10, а то ће рећи ја сам. десети на реду. Одоше ми мисли за женом и кћери, за тобом и за твојом мајком, моје слатко дете!

Пушке запраскаше у плотун. Ту се овестих. Очи ми свезане, не видим својих другова. Хтедох праску да бројим, да бар за један тренут знам, кад је на ме ред. Ал' већ пре трећег плотуна нема ништа од бројања.

Ох децо, оне ће ме пушке до гроба пратити. Час ми се учинило, чујем их са хиљаду миља, час ми опет дође, да ми се у глави одапињу.

Пушка за пушком, пушка за пушком.

Сад! помислих. — Пуче, а ја још жив.

Но, сад је моја! рекох у себи последњи пут. Осећам као кроз сан како ме зграбнеше за плећа, тресу ме, вичу ми на уво.

Стропоштам се. Не могу више да мислим; ништа него ме пушкараше.

VI.

Онда ми дође, а ја као лежим пружен на кревету у своје апсу. Не видим ништа. Подигнем руку очима да скинем мараму са њих па наћем на голе очи — отворене, разрогачене.

У апсу помрчина као тесто. Чујем нека звона, па сав дрвћем. Звоне на јацију.

Девет сахата помислим у себи, ал' ког дана?

Нека сенка тамнија од мрака саже се преко мене.

Учини ми се, биће неко људско створење.

А шта је са оним другима! Шта је са мојих двајест друга? Сви пушкарани. А ја? Ја живим ил' сањам у раци којекакве буда-лаштине. Усне ми шапнуше неко име, име, што ме је као каква мора притисла.

Рамоне!

Шта ћеш? вели ми сенка поред мене.

Језа ме свега прође.

Господе боже, велим! Јесам ја на другом свету.

Ниси, — чујем исти глас.

Рамоне, живиш ли?

Живим.

А ја?

И ти.

Па где сам? Је л' ово Никољски нама-стир?

Зар ја нисам заробљен. Јесам ја све то сневао?

Јок, Василијо! Ниси ништа сањао. Чуј ме!

VII.

Јуче сам убио пуковника у боју Осветио сам се! — После сам чисто ослепио од силне јарости, па сам и даље плао . . . , све док се не смрче — док је и један Христинац био на бојишту. Да паднем од умора кад се месец родио! Мислио сам на тебе. Упутим се Никољском намастиру, да те тамо дочекам.

Десет сахата у вече. Рок је један сахат по по ноћи. Прошле ноћи нисам ни ока свео, па засним.

Кад изби један, дрекнем, па се пробудим. Сневао сам, а ти као мртав. Обзирем се, сам сам. А где си ти? Изби два . . . три . . . четир Ох да страшне ноћи! Ал тебе нема па нема. То је свето, мртав си.

Са те мисли да паднем у очајање. Већ свита. Упутим се из манастира у ово село, да потражим своју чету. Таман сунце, тамаи и ја у село. Сви су мислили да сам погинуо. Кад ме спазе загрле ме, честитке са свих страна, па веле, сад ће баш да стрељају двадесет и једног заробљеника.

Спопаде ме нека слутња.

Да није ту и Василијо?

Одлетим на губилиште. Већ начинили кару. Чују се већ пушке. . . .

Стрељање већ започело.

Напрежем очи не видим ништа. Ослепих са силна бола. Обнесвесних са страха и грдне раздражености. Једва те као кроз маглу угледам. Пушка ти не вали!

Још њих двоје, па си ти на реду. . . .

Шта да радим?

Свет се окрену око мене, дрекнем, обухватим те оберучке па завиках, а глас ми све дркће, дере уши: Не овога, не овога, ђенералу!

Ђенерао, заповедник тога одељења познавао ме, знао је како сам се јуче показао, пита ме: А зашто не? Је л' свирач?

Кад рођени слепац од једном угледа пролетје сунце, ето то беше за мене ђенералово питање. Луча наде пуче, севну ми пред очима, тако ненадно, тако јако, тако прекомерно да их засену.

Свирач? да . . . , да ђенерале, свирач је, . . . разуме музику . . . музичар . . . велики музикуш!

Ти си међу тим лежао ван себе.

А у што свира? пита ђенерао.

У . . . ту . . . тај . . . но . . . ух! . . . јест, јест, сад се сећам, у трубу!

Треба ли један трубач? запитаће ђенерао обрнув се војничкој банди.

Пет секунда — пет пуних столећа до одговора.

Јесте, ђенерале, треба један, вели капелник.

А ви извуците тога из реда, па даје на посао са другима, вели карлистански вођа.

Узнем те на руке, па те донесем у ову тамницу.

VIII.

Јоште Рамон у речи, а ја скочим па га загрлим а плачем и смејем се. Сав дрвћем. Сад не знам ни сам како ми је било.

Хвала — вељу му — хвала ти на животу.

Причекај мало, побро, вели Рамон.

Како то?

А умет ти да свираш у трубу?

Не умам.

То је зло.

Одиста, децо, хладан ме зној пробио.

А како је с музиком? пита Рамон. Знаш ли је што?

Мало, врло мало, ти знаш већ: што смо научили у војничкој школи.

То је мало, или боље рећи ништа. Смрт ти не гине, нема ти спаса, па ни мени као издајнику, варалици! За четрнаест дана мора бити војничка банда, где си ти, у реду.

За четрнаест дана?

Ни више ни мање. Не свираш ли дотле на труби . . . а то би морао сам бог какво чудо учинити — устрељише нас обоје као пашчад.

Шта? тебе да пушкарају? тебе? па мене ради! што ти живот дугујем! Не може бити. Та то неће ни сам бог хтети! за две недеље знаћу музику, свираћу на труби.

Рамон се цереккао као луд.

IX.

Па шта да вам још кажем, децо моја?

За четрнаест дана — шта неће воља учинити? — за четрнаест дана са њиних четрнаест ноћи (а да сам се један тренут одмарао или спавао пуно по месеца) — да, да, можете се за цело чудити — за четрнаест дана научно сам трубу!

Да тешких ли дана!

Ја бих са Рамоном отишао где год у гору, па бисмо провели читав дан са једним музичаром, што је долазио из неког оближњег места, да ме учи.

Па одбећи! Видим вам већ из очију те речи. Ал не можеш одбећи, заробљеник сам, па су ме чували, а Рамон неће без мене.

Нит сам што говорио, ни мислио, нит јео.

Пао сам као у неко лудило. Музику, трубу, то сам себи увртио у главу. Хтедох да научим, па сам и научно.

Та да сам нем био, бих, вере ми, проговорио, да сам узет био, пошао бих, слеп — прогледао бих јер сам *хшео*!

Децо, воља, та ће вам све надокнадити. *Воља све може*.

Хшео сам, ето то је све. *Хшео сам* . . . па ми и пође за руком. Децо, утубите добро ту истину!

Ето то ми спасе живот. Него сам чисто полудео. Моја лудост беше свирка.

Три године не пустих трубе из руке. Ut-r-mi-fa-sol-la-si: то ми беше сав свет. Мој живот беше цигло труба.

Рамон се не растаде са мном. Одем с њиме у Францеску. У Францеској сам и даље свирао. Труба, то сам био ја, ја нисам свирао, ја сам певао са трубом на устима. Моја лудост беше као и у Доницета. Људи, свет, први уметници, сви се све отимали да ме чују. Ја сам био нека ванредност, неко чудо. Труба чисто живи под мојим прстима, упру-

жна па уздише, плаче, бруји, грми. Сад тичица, сад дивље звере, сад људско јецање. Моја плућа као да беху од гвожђа.

Па тако сам провео још две године. Онда Рамона спустише у гроб.

Кад га видех мртва, а ја опет дођох себи. Узнем трубу — ал не умедох више тако да свирам.

Но, децо, хоћете ли још и сад да вам посвирам какву игру?

КЊИЖЕВНЕ ПРИПОВЕТКЕ.

Скупно

В У К В Р Ч Е В И Ћ.

(Свршетак.)

33.

Но избави нас од лукаваго.

(Изворни догађај у Боки, мојега доба.)

Дијелили два грађанина имовину; један је тражио свог покојног брата дво, и други што га по жени припада оног покојника. Ови последњи превари првога, зато, што му је све у руци било што је умрши имао, а особито готовину пара које се нијесу могле судом освједочити колико их је било, него колико је ови последњи казао. Први је знао да је преварен, али му буде ред вјеровати да се последњег једном за вазда опрости. Пошто се раздијелише ови први пошље потоњему поштена и одабрана чојева да би му рекао и казао: ако нећеш право новце с твојим стрицем подијелити, немој да ти буде жао што ти уради пред свијетом. Последњи се насмије и одговори: „Нек ради што год оће, ено му суда па што му осуди“. Посланик првоме ово каже, а ови је имао обичај у цркви вазда очитати Вјеровање и Оченаш достојан старац, па кад буде вријеме од оченаша, окрене се к народу по обичају и почне на глас читати и кад дође на ријеч: „но избави нас од лукаваго“ настави име свога парничара на сав глас н. п. Но ња. По летурђији овај последњи преко мјестнога пароха поручи првоме да ће му дати 100. злани цекиња да се прође помињања уз „лукаваго“, али ови нехће, него до његове смрти вазда једнако помињао.

34.

Опет то, али доста другчије.

Дијелили су се два брата, па старији хтио млађега преварити, али се ови потоњи хитри и лукавији од старијега нашао, пак ће га тако вјешто преварити да му није могао ништа судом наудити. Обазна старији и закуне се да ће и умријети, а да брату неће опростити. Знао се по закону Богу молити као н. п. Оче наш, богородице дјево, достојно и т. д. па да неби себе проклињао и Богу лагао у оченашу, до своје смрти вазда би уметао ријеч у оченашу (кад би дошао „јакже и ми остављајемо должником нашим“) ријеч: освем брату М. Кад дође вријеме да умире, свештеник га поче шјетовати да треба свакоме омразу и увреду опростити иначе да га по христјанском закону не може причестити, а он му очита последни и навикнути оченаш, и издахне с последном ријечи: свакоме осим брату М.

35.

Не хтио поп у рај.

Некакав поп ноћу снијевао нешто страшно па кроза сан почео нешто читати и викаати, а попадија га стане будити: Попо,

попо мој! шта ти је, бог ми с тобом и анђели божији, шта ти је? Прене се иза сна поп, па шједе на постељу, стаде се крстити и говорити: спаси мја господи од ненавидјашти мја и обидујушти мја.“ А попадија опет: ма што је мој попо, кажи ти твојој поши? — У сну дођоше ми два анђела у бијеле аљине као снјег и златни крила као сунце, па ми рекоше: „послани смо од божјег суда да те понесемо у рај, јер си ти једина права и незазлена душа, а сви твоји иноријашти паклени грешници, па да не би и ти праведни уз њи пострадао, но ајд' да идемо.“ Ја се наћох на чудо, а није се ласно одрећи божјим анђелима, те ја мало промисли, док прикупи нешто право, а нешто лукаво, и одговорих им. „Вама овако фала и поклон до црне земље, али волији сам и међ грешнике живјети крај моје попадије и луде ћенице, него у рају мислећи што ће ми једна жена и луда ћена без очине ране и обране, него вас молим и руке ви и скут љубим, да ми свакога горје поздравите, и нека се притрпе, а задавам им тврду поповску вјеру, да ћу кренути одма кад шћери поудам и синове пожењим.“ Па што ти рекоше? упита га попадија. — Богме да ме ти не пробуди не знам што шћаша бити, оћаху се дошјетити мојему лукавству и однијет ме у колико би рекао чојек „шта би?“ — А попадија: Ако су и божији анђели, лукавија сам ја од њи.

36.

Распопили попа.

Некакав поп скривно нешто црквеноме канону, па га позвао владика да га распопи. Кад се распоп вратио кући без браде, упитоју га сељани: „Камо ти брада попе?“ — „Обријао ме владика.“ — „А зар владике зна бријати?“ — „Зна богме и те како! по без бритве и без сапуна.“ — А по колико узима пара? — „Мукте, и зашто сам скривно, па ме распопио.“ — А кажи нам попе, попа ти небеснога! али је ласније тебе и владици било кад те запопио, али сад кад те распопио? — Мучније владици запопити, а попу кад га распопе, јер владика кад распопује ништа не ради, но шједи и заповиједа дјакону у цркви ће свијет гледа: „Одризајушти“, па „обривајушти“ (браду) па одма „свукнујушти“ све са себе, што је свештеничко, као одежду, петрахил, стихар, нарукнице и т. д. а два свештеника с' владиком сваки пут кад ми скидаху једно по једно зајевали би „недостојин.“ — А што ти чињаше? упитају га сељани. — Ја сам у себи одговорао кад год су ми зајевали „недостојин“, а зар нијесте прије до данас знали? Кукала вам мајка! да ме није памет ни школа запопила, него жути дукати и бијели талијери; ама пошто ови владика отиде, а нови дође, опет ћу се ја запопити у здравље грчки владика и готове паре, а у толико ће ми брада узрасти.

37.

Цјесник и његово цјесништво.

Био је некакав младић, који је од свог оца велико имњае наслиједио, па пошто је научно нешто мало школе славјанске и латинске, почне се гордити и поносити својом памети, као нитову прољеће справ своји интуша, и шта више представи себе, да је појета у оба језика, те неколико година проведе удаљен од друштва и људи састављајући пјесне у латинском и славјанском језику. Госпоцки живјећи, а добро једући и пијући, и ништа не радећи, спопану га ћена, почне час једну земљу, час другу кућу продавати. Видећи га жена да вазда ради, а да никад једне паре не стече, но дужан и јадан, рећи ће му један дан: Ма ако Бога знаш чојече! шта то све радиш дан и ноћ, а никакве фајде? —

„Правим философске појезије.“ — „А што су то поезије? али се једе али пије?“ — „О простото неизреченаја, о глупости преисподнаја. Поезија се за готове новце продава и поета се по смрти толико вјекова спомиње; постаје цар мудрости.“ Жена му један дан украде неколико рукописни књига па даде сину говорећи му: Ајде понеси ове књиге у чаршију и продај пошто гоћ можеш, јер данас ништа за ручак немамо.“ Дијете однесе, и ево ти га празни рука кући. Упита га мати: што би? — „Богме не оће нико да на књиге ни гледа, а камо ли да чита, јер ја не наћох нигђе човека беспослена као баба, па ако је он луд није свијет полудио.“ — Ма даваше ли ти и колико пара? — Ма не нико ни паре, је си ли разумјела осим један што продаваше слане сарделе и у књиги замотаваше, плаћаше ми по 20 пара оку.“

38.

Нови Месија.

Био је некакав момак врло раскошан, који све очинство бијаше упропастио, али је имао свога стрица пре зећила који се никад није женио, нити је имао другога насљедника осим овога синовца. Ови младић што гоћ је радио с чифутима онога мјеста, и они су му узајмали новаца кад гоћ му је треба било и колико је хтио на обичну камату, очекивајући да он његово наплати пошто мустрицотегне. Стриц му видећи неповољно владање и раскошност за његов инат ожени се, и после године дана роди му се син. Кад му синовац чу, а знајући да му чифути неће шћет више новаца узајмити, оно исто јутро пође код своји ваздашњи узајмалаца и од свакога што је више могао узајми новаца, па по свијету неће побјеже. После неколико дана пише једно писмо свијема чифутима онога мјеста: Знајте да сам жив, и зато сам из нашега мјеста побјегао у свијет, што се у мога стрица ту неки дан нашло мушко дијете, а како ми се чини оно ће чисто бити нови Месија који ће и вас свију и мене упропастити.“

ОПШТЕ ОБРАЗОВАЊЕ.

Предавање, које је држао у „грађанској касини“ у Београду

МИЛОРАД П. ШАНЧАНИН.

(Свршетак.)

Прошли пут сам се зауставио код *знања*, која су потребна ради потпуности општега образовања.

Која су то општа знања?

Врло је тешко из тако разних, а тако корисних наука и вештина одвојити једну главницу, која не би била сувише велика, а опет довољна цели коју ваља да задовољи. Погледај на ова знања разнолики су. У њих би знаоци да унесу више науке, а вештаци више вештине, а радници више рада за практични живот. Али ту излазе педагози, пријатељи свију темељних наука и вештина, па кажу: од наука и вештина за опште образовање потребно је оно, што ће у доцнијем животу сваком без разлике требати и за њега и за све, међу којима буде живео; а то су

- а) језик с књижевношћу,
- б) рачун,
- в) природне науке,
- г) земљопис,
- д) историја своја и општа,
- ђ) познавање геометријских облика,
- е) цртање,
- ж) певање,
- з) телесно вежбање.

Дакле, као што видите, пре свега тражи се знање свога језика, своје писмености и

књижевности. Живети у данашњем времену, а не бити писмен, то је исто оно што, се збива кратковидоме, који, ма да ходи по ведроме дану, не види далеко од себе. Што смо мање писмени, тим су нам и круг мисли и сума искустава ужи. Толике науке, толика искуства разних народа и нараштаја не пролазе данас на млађе кроз несигурна усмена предања, но се сво то слама у тихе, а опет тако речите редове списа и књига. Који се уме разговарати са овим књигама, том су приступачна сва блага нашега духа, тај има чиме да се освежи и разбистри у часовима слободним. Па кад погледамо само на дневну књижевност, на новине и часописе, колико не достаје тек ономе, који ни то мало и лако није кадар прочитати. Па како ли је тек онима који нису вични тачно и разговетно своје мисли ставити на хартију данас, кад је саобраћај тако жив и разнолик, кад је неопходна потреба што чешће размене мисли, кад се мора много којечега да запамти, кад се морају при сваком уређенијем занимању и раду да воде тачне белешке и цифре.

Да смо сви, који смо овде, писмени, ту смо на чисто. Јест, али како смо, онако у опште узевши, писмени, кад кажемо, да се од нас одрадлих т' аки мало *савршеније* усмено и писмено познавање језика. А у чему се састоји то савршеније знање језика?

Треба умети *смислено и лепо* читати.

Ваља знати разговетно, правилно и лепо писати.

Треба знати своју књижевност по најбољим њезиним производима.

Треба бити вичан тачном, збијеном, простом, лепом, фигуричном и окретном говору, т. ј. конверзацији.

Колико вреди лепо и смислено читање, о томе смо се и сувише имали прилике уверити. Знамо не само одличних грађана, чиновника, скупштинара, но и самих књижевника, који врло рђаво на глас читају. А понудите ли госпођицу да вам гласно чита, онда вас или одбије на рачун срамежљивости, или кад вам почне читати, а вас обузме нека тако досадна монотонија гласа и ритма, да бисте пре готови били на лакн сан, но мислима да пратите мисли које вам се читају. Садржај књиге, ма како хладан и сухопаран, занимаће вас, кад се разговетно и лепо чита. Ово особито треба пазити при читању појетских састава и беседничке (ораторске) прозе. Треба добро проићи какво је било песничко или беседничко унутарње расположење, треба дакле схватити његов дух, његов одношај према души нашој. А ово се све може казати лепим читањем, то јест „музикалним стихијама говора“, као ритмом, мелодијом, одушевљеношћу, а то ће још простије рећи: лакшим и бржим темпом, краћим или дужим почивкама, вишим или дубљим тоном, дизањем и спуштањем гласа, јер и глас, као и свирка, има своје слабије, и живље мене. Разуме се, да од садржаја зависи како ће и у колико ће се ове музикалне стихије применити. Какав просто исторички, природописни или земљописни састав читаће се лакше и тише, а много живље, н. п. р. какво описивање, или монолог у ком се час по час мењају посматрања, осећања, мисли, одлуке; друкчије ће се читати лирска пролетња песма и друкчије елгија, друкчије тужна песма, друкчије свечана химна; друкчије весела лакрдија, друкчије озбиљна драма или трагедија и т. д. Лепо читање добива се само дугим вежбањем, на глас читањем, а ако нам ипак то неиде, ваља се обратити познанику или познаници, који су у томе од нас вичнији. Упутимо ми се једном, онда ће остало доћи простим подражавањем природноме говору.

А како, у главном, стојима са писањем, са рукописима нашим. У колико ми моје искуство говори, нараштаја за нама више су обра-

ћали пажње тој тако потребној вештини. А баш за то, што потреба писања с дана на дан бива све јача и јача, баш с тога би доликовало, да су нам рукописи с дана на дан лепши. А оно је готово напротив. Нећу ни да седотичем рукописа многих наших женскиња, јер и рукописи у мушкиња исто тако заслужују прекор са небрежљивости, која се у њима огледа. У рукопису се у неколико огледа и карактер писачев. Округао, разговетан, чист и леп рукопис казује вам, да је у писача развијен укус за лепоту, чистоту ил' ред. Рукопис пун мрчина и других ругоба, колико је непријатан за читање, толико нас наводи да помишљамо, да је писач у свима својим радо-

реч од речи, писати где треба велика слова, и стављати потребне знаке. За ово се иште врло мало граматичкога и стилистичкога вежбања. Не стражи се наука о грађењу и мењању речи, но само да уместо разликовати сваки род речи, (а свега их је 9 родова) и да познамо ма и само просте реченице. Познавање речи не да да их мешамо једне у друге, а познавање раченица помоће нам, да правилније излажемо мисли и стављамо знаке онде, где им је место и потреба.

Лепо је умети своје мисли разговетно изложити на хартију, али је још лепше и корисније умети их и усмено течно и правилно исказивати. Ко има и усмено и писмено

образовања. Лакост говора добија се говором самим, а овај је, правилно, најживљи у друштвима. Ту се креће реч у разним правцима и обртима, ту живе раде мисли покретне онима, што су друштвом овлададе, ту лакше и живље сваком нашем појму дајемо израза. За то су овакви састанци, поред осталих користи, још и врло добра прилика за неговање речитости. Који се год осећа мало поспорим на говору, ваља овда онда да научи по какав леп чланак или песму на памет, па по том да је на глас говори сам, а за тим пред млађима или старијима у породици; ваља оно што чује да прича својим познаницима, на пр. приповедања, беседе, предавања, позо-

Заробљени Турци на Цетињу.

вима исто тако нескладан, неукусан, небрежљив и неуредан. Ми не можемо свуда онамо доспети куда стижу рукописи наши, за то се паштимо да карактером и укусношћу нашега писма упадамо свакоме у очи, да нас по њему боље и памте и цене. Не верујте онима, који вас заваркавају, као да је рукопис проста форма, а главно је садржај. Истина, садржај не губи цену у рђаву рукопису, али је пријатнији у складнијем облику, као и вино у сребрном пехару, као и ђаконије у укусном и фином посућу. Та баш наши сувремени књижевници, којих се списи одликују признатом језгровитошћу посматрања и мисли, имају већином и најкарактерније и најскладније рукописе. Није дакле истина, да више мисли и оригиналнији слог искључују лепоту рукописа.

Напоменуо сам, да рукопис ваља да је разговетан. Остављајући на страну лепоту, — разговетан не бити, ако уместо растављати

језик у власти, тај се много лакше промиче кроз овај мучни свет. Мисленици и књижевници, истом онда постају велики државници, ако су исто време и добри говорници. Моћ је говора једна од оних душевних снага, која лако савлађује, а не да се лако освојити. Успех писане расправе никад није тако поуздан, нити тако брз, као беседе живо, лако, лепо, и језгровито изговорене. На селима и састанцима, на саборима и скупштинама, увек је међу првацима и победницима онај, који је властан говора. Та говор је снимак целог унутарњег света што је у нама, основа свима друштвеним свезама међу нама, најпотребније средство, којим можемо један другом саопштавати наше мисли и осећања; без говора не бисмо били на чисто са својим сопственим мислима и представама, биле би вам, тако рећи без светлости, без облика, без свести. Развијата способност говора, речитости, један је од главних задатака општега

ришне комаде и т. д.; исто тако приче и занимљивије догађаје што их читамо, треба, било у себи, било пред рођацима или пријатељима понављати преприповедити. Чешће ћете чути како је овај „запео“, или како је она „запела“. Запели су, јер не знају ништа, јер не умеју да кажу и оно, шта знају. Ђутање је ређе знак мудрости, понајвише очит знак ограничености. „Лепа реч златна врата отвара“, а још лакше искрена и племенита срца људска.

Развитак народне књижевности развитак је народних мисли и осећаја, исказаних народним језиком. Какве су мисли покретале народ на борбу противу незнања и притиска, каква су га осећања одушевљавала на све што је племенито, све ћете то најразговетније провидети у делима његових одличнијих књижевника у најобраћенијој и најуглађенијој беседи, у узвишенијем и савршенијем слогу, но што је овај који се сваки дан чује

по улицама и по дворима нашим. Знати књижевност свога народа и садашњу и прошлу, то значи у просторном смислу: изаћи из ограничености свога места и одомаћити се, уживети се у све области у којима звони наша лепа реч; а у временом смислу значи: не ограничити се на дневну новинарску преписку и „преписку“, но се упознати са свима одличним књижевним списима, без обзира на доба, у ком су угледали свет. Зато се треба пожурити, па, накнадно, прочитати све оно што је признато као најбоље у књижевности нашој. Ово не велам само за наш лепи пол, но за све нас готово из реда. Познавши своју књижевност, има ћемо, између осталог ове користи:

а) очистићемо, улепшаћемо и обогатити наш говор најодобранијима изразима и изрекама, даћемо му више једрине и смисла;

б) приближићемо се више народном животу, ономе живоме духу, који нас непрекидно одушевљава на љубав и пожртвовање за све што нам је своје;

в) познаћемо песнике, мисленике, научњаке и друге одличније народне раднике, те ћемо и по њиховим делима умети колико треба ценити и поштовати, нити ће онда лако моћи свака дневна, писмена и усмена, безобразна лармација, свраћати нашу пажњу на оне, који тога нису достојни, а утајивати оне, који са својих дела ваља да су знани и поштовани;

г) забављајући се са својом књижевношћу, налазећи у њој топле и сварљивије духовне хране, не ћемо онда тако летом и слепо срљати у туђе књижевности без оправдане потребе. Док се све своје проучи треба и труда и времена, а проучивши своје у довољном пространству, наш ће укус за страну књижевност бити много мање силан и развијен. Оставимо нашим књижевницима и научњацима, да прате свецу књижевност, и отуда, прерађено, уносе међу нас оно што пристаје за нашу свеопшту потребу.

Али цела, ма и наша мала књижевност не може се прочитати. Ваља из свију њезиних знатнијих доба пробирати оно што је најбоље. Овај избор нисмо кадри чинити сви. За то се треба обратити онима који су томе вичнији. Њих има приличан број, потражите их и наћи ћете их. Али би још најбоље било што живље, и што скорије поради на томе, да се прикупе и проберу сва ваљанија дела наших бољих књижевника и старијих и новијих, па да се, помоћу наших добровољних прилога на свет издаду, с потребним упутствима и објашњењима. Тако бисмо готово целу нашу књижевност имали на своме столу за малу цену, а обраћену и уређену тако, да би само ваљало сести па редом проучавати.

Прелазимо на *рачун*. И ову смо науку уврстили у моћно средство за опште образовање. Јер и она, поред своје *практичне* стране још и васпитава. Излишно је у данашње време и говорити о потреби рачунскога знања. Из живота знамо да је потребно свима и свакоме, и да често скупо плати онај који му није вичан. Али је много важнији рачун за опште образовање, па за то му, почињући од педагога Песталоција, данас дају врло пространо место међу предметима који се уче у народној школи. Ко је добро упућен да се служи бројевима у свима рачунским видовима, тај је већ извежбан да брзо и тачно схвата све што му се зада, да разборито мисли и суди, да опрезно и са најштријом логиком исказује оно што је мислио. Јер само једна једита погрешница кадра је покварити целу, често најогромнију рачунску радњу, најмањи прекид, најтренутнија расејаност кадри су осујетити успех већ готово довршенога рада. Рачун дакле захтева тишину и прибраност мисли, највећу преданост и вољу к задатку, непрестано и издржљиво размиш-

љавање, а то све вежба младе духове да строго и правилно и мисле и раде. Особито се препоручује усмен рачун, тако названи рачун из главе, са задатцима црпљеним из живота око нас. За ово имамо у нашој књижевности већ добрих и разумљиво написаних упутстава; ваља их набавити и у слободним часовим проучавати. У рачун долази и наука о геометријским облицима. Опште образовање не може се ни замислити ако не познајемо и не унемо мерити, линије, просторије, и тела. Дакле тражи се из геометрије оно што је најглавније. У васпитном погледу геометрија даје нашем духовном развоју она иста својства која и рачун, а уз то је од велике помоћи при изучавању других наука, као земљописа, физике и т. д. У практичном погледу такође је од велике користи: без ње не можемо измерити простор кућишта, ливаде, њиве, шуме, ни простор и изглед куће у којој живимо; ни дебљину ни висину, ни ширину какве ствари; ни величину суда те да поуздано знамо колико хвата течности и т. д. Помислите како звони ова сведочба о нашем незнању геометријских облика: У једној од наших варошица у јужним крајевима, (није баш потребно да је именујем) градња је општина калдрму. Погодба је била на квадратни хват. Кад је ваљало платити предузимачу израђени посао, испунише се све промућурније главе да измере колико квадратних хвата хвата посао. Мерише и мерише и опет никако не похваташе крајева рачуну, док не послаше кола по инцизира чак у окружну варош. Жалити је, што је наша књижевност врло сиромашна на оваким делима *).

Да је *познавање природе* један врло важан део општега образовања, о томе је сувишно говорити у данашњем времену. Природне науке уче нас да све око нас тачније и истинитије посматрамо, образују у нама разум, душу, у кратко: јачају целу духовну страну човекову. Уз то су оне од велике практичне вредности, без њих нема разумнога: воћарства, вртарства, шумарства, рударства, пчеларства, сточарства, свиларства, фабричарства и т. д. Без њих нема лекарства, а ми знамо колико је ова наука и вештина важна по физичко благостање народа. Прво треба изучавати природу своје околине, па онда оно од животиња, биља и минерала што нам са стране трговина доноси. За ово има доста разумљиво и лепо написаних књижица, ваља их одмах добавити преко пријатеља, којима је познатији део књижевности наше, који говори о природи. А не треба се поводити за онима који вичу на ту науку као да нас прави материјалима и безбожњима, нити треба опет слепо слушати оне, који би хтели да нам је увек у шакама Линеа, Хумболт, Дарвин, Дрепер. У природним наукама не лежи ни морално, ни религиозно ни политичко начело, оне су према свему томе неутралне, само кад се казују и предају онако како гласа, без усиљеног навјања на мишљења и начела која им се силом намећу. Међу природњацима наћи ће те толико исто безбожника колико и богомољаца, радикалних демократа колико и апсолутних монархиста, племенитих карактера исто тако као и неваљалих хула и ниткова! Није истина дакле да природне науке кваре „безазлени“ свет, само их треба, као што рекох, проучавати стварно, а оставити на страну којечија мишљења. Особито се не треба пре док их добро нисмо проучили — упуштати у борбу о материјализму и спиритуализму, о томе да ли је човек постао од кала као што библија учи, или од ћелијце од мајмуна као што Дарвинизам гласи. Ова тамна питања оставимо на муку стручњацима, а ми учимо поз-

навати природу и њезине силе у облицима, који се дају и размотрити и доказати.

Ако је *знање земљописа* икад било од користи, то је заиста у данашњем времену. Нигда није био тако жив саобраћај међу народима као што је данас. Нико се данас не осећа тако нераскидљиво привезан за кућевни праг; иде, без великих препрека, онамо где му се срећа осмехива. Путови, жељезнице, пароброди, поште и телеграфи све то данас живо проноси кроз свет производе разних народа и крајева земљиних, помажу те се живље и брже измеђују мисли и тежње међу људма, међу научењацима, трговцима, занатлијама, сељацима и т. д. У сваком ћете новинама наћи извештаје из разних предела, држава и делова света, а особито међународни састанци и светски излози приближују једно другом све културне народе. Ово неколико речи довољно је да обележи од колико је практична корист знање земљописа.

Наш живот у многоме зависи од астрономских и од физикалних одношаја наше планете, и. пр. од дана и ноћи, од годишњих времена, од рђава и лепа времена и т. д. Сваки, који од нас и размишља о ономе што му сваки дан пред очи излази, рад је колико толико да му се све то и објасни. Та му објашњења даје, земљопис. Ова наука помаже и другим наукама, особито историји и природним наукама. Она нам казује не само места знатнијих догађаја свецких и какво је где распоређено биље, животиње, минерали, но објашњава многе појаве на човеку, на животињама и биљу.

Што се више увиђала вредност ове науке, тим је више почеше сматрати као предмет за опште образовање. Ред, којим је треба изучавати овај је: прво своју околину, затим земљу у којој смо, па суседне земље, па део суве земље у ком смо, па све тако поступно даље и даље док се не упознамо са са целом површином земљином и т. д. Јер ништа није смешније но знати Данску и Скандинавску, а не познавати и. пр. Босну и Херцеговину и Далмацију. Колико нас је у најотменијем друштву који знамо реке и брда и положај округа и главнијих места у нашој земљи, а још нас је мање који знамо све то и по осталим српским хрватским и у опште јужнословенским земљама. Ничим се тако лако не можемо издати да смо необразовани, као незнањем земљописа. Стога се сваком искрено препоручује да прибави упутства и потребне мапе, па да се добро извежба у овој науци пре него му се косе прогрушају. Онај, који овој науци није био вичан, па је доцније проучи, зачудиће се како се одмичу зидови међу којима је скљештен био, и како му се прегледнији и разумљивији представља свет, који је донде био изукрштан у његовом уображењу у најзаплетенијем хаосу. Па небо? С каквим ли ће тек онда узвишеним осећањем и поштовањем погледати у звездану ноћ, и чудити се мудро уређењу васоне, у којој је и земља, на којој смо, само једна светла звезда у бесконачној пучини.

За земљописом је у непосредној свези *историја и своје домовине и опшита*. Знање историје помаже нам да боље процењујемо сва људска дела, карактере, тежње и судбине а особито државна дела; оно нам дакле помаже да боље познамо људе, да моралније судимо и да смо политички развијенији и образованији. С тога историју ваља с вољом и пажљиво проучавати; ово особито у данашње време, кад је сав јаван, друштвени и државни живот постао општи, а не креће се као некада, само у рукама неколицине чиновника; Но историја ће нас за све ово спремити, образовати, ако се не изврће и не изопачава. Из ње ваља избацивати сваку тенденцију, која догађајима историјским хоће да да оиу ветлост, којом они никада нису светлили.

*) Најбоље је набавити оно, што је издала књижара браће Јовановића у Панчеву од М. Петровића.

Историју не смемо силом навраћати на пут нашег мишљења, но наше мисли о овом или оном историјском догађају, или добу, или лицу, ваља да су у служби самој историји. Нит' се добра дела смеју приписивати провиђењу, ни зла дела ђаволу. Добар исход историјских догађајева последица је мудро смишљених предузећа, рачуна, планова, комбинација, а последице долазиле су са неваљалих, подмуклих, злих и глупих и вођа и бораца.

Но ми, ради општега образовања, не препоручујемо да историја учи стручњачки научнички, систематички, него од прилике, овако: прво треба изучити историју места у ком живимо, па оно што се догађало у околини и држави у којој смо, па онда даље шта се догађало у целом своме народу, па оно у суседству, па истом знатније светске догађаје, и личности што су били од утицаја на судбини, на ток општега живота нашега народа. Тако на прилику Београдка треба да зна пре свега одговорити на ова питања:

Од кад се датирају најстарији спомени о Београду?

Који су народи у њему живели?

Који су га највише држали, утврђивали, бранили?

Који су га народи нападали, освајали, рушили?

Којих је историјских личности спомен везан за Београд?

Какав је живот у њему био пре, за време и после Турака?

Је ли који од српских владалаца у њему живео?

Ко је подигао водове, и кад и које је историје заузимао варош пре, а како је, којим редом, заузела данашње просторије и т. д.

Па онда: који су знатни догађаји били или које су знатне историјске личности живеље у околини Београда? Није лепо ни за госпођицу ни за господчиња кад би морали оћутати на питања: какви су спомени везани за град на Авали, за лаудонове шанчеве, Остружницу; ко се од знатнијих истор. личности родно у Београду, Белом Потоку, Рогачи. . .

Осим побројених наука помену сам да је за општу образованост потребно знати *још и живопис и певање*, а уз то, ради стране развијања тела, још и телесно вежбање. Ја сам још у уводу овога предавања, бацајући поглед на једностраности нашега васпитања, поменуо благотворне утицаје музике на душу, а тако исто казао сам и користи телеснога вежбања за физичко здравље наше. Говорно сам исто тако и о *живопису*, но овде ћу поменути само основе, с којих се ова уметност препоручује пажњи образованих народа. 1. Нама је урођено да цртамо ствари око нас и слике које нам у памети ствара наше уображење; 2. Цртањем се развија укус за лепоту; 3. Помаже, да живље и истинитије схватамо многе предмете које изучавамо као природне науке, историју, земљопис, геометрију; 4 на послетку помаже нам да сваки посао испадне смишљеније, размереније и украсније. Ручни радови женскиња, све народне рукотворине добиће и лепши изглед и правилнију израду, кад се изуче основи живописа. За неколико само динара, може се данас набавити цела школа цртања у неколико свезака, где поступно долазе слике почињући од простих црта па до веома лепо и вешто израђених савршених фигура. Неколико слободних часова преко недеље, а још најбоље недељом и празником ваља посветити овој уметности. Ово вежбање биће нам колико учење, толико и пријатна и безазлена забава.

И тако се с овом сврцује мој поглед на захтеве општега образовања и средства којима се до те образованости долази. Гледао сам да њиме обухватим оно што је најглавни-

је. Велим најглавније, јер се и што више од овога може захтевати с правом од оних, који су у бољим приликама живота, просто говорећи: који немају толико да се боре за дневни опстанак, за насущни хлеб. Који се у млађим годинама не васпита и што већом сумом знања не наоружа, тога очекују доцније врло тужни, очајни и досадни дани. Брзо ће се преживети. Друштво ће га отурити из себе као изветрелу и избледелу ствар, и он ће постати зловољно расположен и према себи и према другима, осетиће се сувишним у свету, а то је најгоре што нас на овој земље може постићи.

Али сад долази питање: да ли је друштво људско тако склопљено и подељено, да сваки, у своје време, може прибавити себи ово опште образовање? Ово је питање врло мучно. Велики део од насима и сувише много да се бори за опстанак свој, те није у стању, у своје време, поклонити довољну пажњу васпитању свога млађег нараштаја; велики део опет није толико развијен и освешћен, да у своје време уложи све што може на развитак својега порода а има знатан део и оних, којима је дао Бог, али није имао коме, јер би и могли и умели, ама су малоумни и слепи, те срећу своје деце мисле осигурати нечим бољим и поузданијим него што је образовање. Ово су узроци те многи већ, у млађинском, а често чак и у зрелијем добу осете да имају свега, ама немају, према времену и положају у ком су, ни довољно васпитања ни довољно знања. Овакима не остаје ништа друго, но учити се самим животом, употребити на своју поуку сваку удесну прилику, коју даје данашњи друштвени и грађански живот: А ово самообразовање потребно је исто тако и онима, којима је удес био милостивији, те су у своје млађе доба добро обучавани и васпитавани; јер мени се у овај мах чини, да обнављање није ни у чему тако потребно, као у учењу и васпитавању.

Ја ћу покушати да побројим овде главнија средства из свакидашњег живота, којима ће мо моћи или *допуњавати*, или *обнављати* наше опште образовање.

Треба преко стручних људи, познавалаца књижевности, набављати књиге, које смо, ради читати, а не сваку, која нам до руке дође, куповати и на њу узалуд новац и време трошити.

Треба, у слободно време, недељом и празником, скупљати се те заједно читати и једно другом објашњавати, а ако има у друштву неко који је о томе раније слушао или учио, тај да објашњава свима осталима. Или,

Ваља ревенем погодити једног ваљаног учитеља или учитељицу, који би једном у седмици, на каквом подужем вечерњем састанку, објашњавали што се покаже потребно при читању. Чим се неколико изрека и појмова не разумеју, одмах је целина тавна, и боље је тада књигу на страну оставити.

Треба, ради поуке или понављања онога што се зна, полазити испите у нижим и вишим школама. Ту се за неколико дана пређе све што је кроз целу годину учио, и много се понови или проучи из одговора ђачких или питања учитељских или професорских.

Треба се чешиће обраћати, научењацима и књижевницима, да држе јавна предавања, па се обвезати да сви та предавања уредно полазимо, а ако је могуће; да предавачима прискрбимо награду било у новцу, било у каквом лепом дару.

При читању новина и књига, и кад их сами читамо, треба свако непознато име, непознату земље, непознати израз народни или научни прибележити, па тражити објашњења било од појединијих пријатеља-зналаца, било на састанцима, које поменух,

Ваља, коме се год може, једном или два реда у месецу полазити позориште и на првом састанку са знаоцима потражити објашњења о добу, кад, и о народу, у ком се виђена драма догодила, о примећеним особинама у опхођењу, о личностима или о целом друштву које је у комаду растило. Овим се лако и очевидно изучава историја живота народних у садашњости и прошлости.

Ваља полазити панораме, минажерије и друге уметничке продукције и излоге, кад год се у месту појаве; а још је најбоље икупити се у повеће друштво, па поћи с вођом-знаоцем, који ће умети и кратко и јасно приказати и протумачити све што је на углед изнесено.

Врло је добро у разна доба године, у већим дружинама, чинити пешице или на колима излете у околину, те проучити главније биље, животњице, камење, састав слојева земљиних, друмове, гостионице, села, сељаке знатна места, развалине, видове и правце брда, река и т. д., или отићи на сеоске саборе, на којима се најживље и најочевидније могу проучити обичаји народни, ношња, понашање говор, песма, игра, сви видови весеља и т. д.

Ваља склапати добровољне дружине, које би скупиле толико новаца, да се може послати фотограф с књижевником који живо а лако пише, те да се сниме и опишу све знатније наше куће, цркве, манастири, школе, зграде, мостови, развалине, предели и т. д. Добровољном писанијом, коју би руководили заједнички зборови, мушки и женски, утакмице, имао би се прибрати потребан трошак за штампу, и пронаћи начин, како да се живо растурају по народу печатани екземплари, с накнадом утрошенога новца.

Добро би било на селима и већим састанцима, осим онога што новине о томе чине, у кратко прегледати и претрести сваку новозашлу књигу за ширу публику, па ту да се беспристрасно напомене: *шта* је у новој књизи важно, *ко*, и *кад*, и *зашто* ваља да их чита, или ако се не препоручују за читање, — *зашто*?

Треба полазити све радioniце: штампарију, каменорезницу, гасометар, па онда кабинете физичке, и молити дотичне управнике завода, да нам све објасне појединачним показивањем или опитима.

Треба ићи на села ради вежбања у конверзицији, у одмереном, учтивом и одличном понашању; радпознавања модерније ношње с обзиром на боје и стројнији крој, или чешљања простог и живописног било у начину нашем или у оном јевропскоме.

Врло се препоручује, ради развијања лепога укуса, полазити укусно намештене собе, салоне, (ма да их је у нас врло скроман број), па ту добро промотрити намештај, драперије, слике, кипове, украсно посуђе, илустрације славнијих књижевних дела, уметнички повез књига и албума, посуђе разно, дрвене рецације, ливене и све остале лепо израђене ствари. При том посматрању ваља молити да нам се објасни:

- где је шта од отих ствари рађено,
- по ком су стилу или начину изведене,
- где се која од њих може добити,
- пошто је на лицу места, или с преносним трошком?
- Како се и где имају намештати према другим стварима, и зашто?
- За слике: шта оне представљају, ко их је радио; за копове тако исто; за посуђе: одакле је, који су облици на њима, сувремени или древни, из које је фабрике, како се употребљује и којом приликом, којим се путем може добавити и т. д.

Треба походити којега од наших живописца, за које знамо да имају повећу збирку слика, па размотрити све те слике и дати си

од њега објаснити композицију, израду (технику), сенчање, групирање, перспективу, ту запитати и за име живописца, за главније карактеристике живописачких школа, како се

рукописи стари и најновији, који се одликују као ретка старином и лепом израдом; да се види карактер старих писмена начелних (иницијала) и других шара и цртарија (вињета),

Тако ће се добити појам о савршенству кова и лепоте писма и портрета на њима. Ту ће се даље видети разне старе ствари, којима се човек служи, и поредити са стварима које их

Харамбаша далматински.

ради бојама масним, воденим (акварел), кредом (црном), с двама кредама (црном и белом), с једном бојом, писаљком и т. д.

Треба полазити библиотеке, да се види како се књиге распоређују и изналазе, да се промотре разни начини везова, разна дела и

и најновија писмена новопроизведена, или подражавана старини и т. д.

Треба, неколико пута у години, походити музеј, размотрити наките разних доба и поредити их с данашњим; разгледати старе новце и поредити их с новим ковом новаца.

данас замењују, те тако најбоље проценити, колико су ове данашње ствари лепше и практичније од сличних ствари у проујалим вецима. Ту ће се врло брзо добити значајни и дубљи погледи у историју старог живота народнога и светског, и у оно доба пре доласка нашега народа у ове крајеве.

Чешће ваља полазити уметнички засађене, уређене и обделаване вртове (н. п. Топчидер, све веће паркове јавне и боље баште приватне), па ту се промотрити симетрички

о њиховом начину, пореклу, и појасу земље коме припадају и т. д. и т. д.

Овим што сам побројао, и још многим

ште образовање буде на висини, коју је истакала сувремена разгранала потреба, ваља што живље тражити за то снаге и путова: моћ је у нама, путови су око нас. Користимо

Народна ношња у околини спљетској.

и геометријски расположај цветних лећа, лонаца, цбунова, слагање (сортирање) боја' красоту разнога цвета и листа, живописност цбунова, живих ограда и других принадлежности уметничких вртова. Ту треба замолити мало објашњења о гајењу странских биљака,

XII

другим удружењима и начинима, који су доста лаки и јефтини, можемо наше знање и образовање с дана на дан обогаћавати, допуњавати, обнављати, једном речју све даље усавршавати према потреби данашњег народнога и у опште културнога живота. Да наше оп-

се и једним и другим и целъ је постигнута. Кад се сви појединце тако образујемо, онда ће истом наша држава постати потпуно културном и уставном, прећи дакле из живота идеала у живот — стварности.

Ко живи у грдној дубини морској.

— Х Е К Е Л —

Пре осамнаест година опремише ове владе: инглеска, шведска и влада здружених држава — ратне лађе. То по себи није чудо, ал чудна је намера ове опреме, због те намере није до сад била ни једна лађа направљена. Не беше то ни ратничка, ни дипломатска мисија. Не беше то припрема за пут каквог на гласу открића, у чему се одликовала Инглеска, јер обогати наше знање о даљним честима света и о становницима им. Намера ове експедиције беше сасвим друга и сасвим нова. Радило се на томе, да се испита и проучи дно морско у највећим дубинама окејана, да се пронађу трагови органског живота, ако их узбуде. —

А први повод том испитивању даде електрична жица, која већ од четир година амо спаја просвету са просветом — Јевропу са Америком. А да би се мисао о том телеграфу могла остварити, морали су људи прво испитати и измерити: колико је море дубоко, и какво му је дно. А то је учинио капетан *Дажман* на инглеској ратној лађи „Циклопу“, и том приликом пронашло се — да у оним грдним дубинама морским има живих животиња, а не да су те дубине као изумрле: јер и вегетабилног живота у себи имају. А када су научењаци микроскопски посматрали оно фино *блашо* морско — пронашло се, да у оним дубинама живе великим, шта више највећим делом безбројни мали организми. Чим се толико о томе сазнало, одмах почеше научењаци да опширније испитују оне грдне дубине морске и живе становнике им: а то испитивање донесе собом најинтересантније резултате, о којима ћу ја у кратко сад да говорим*).

Добро би било, кад би овим резултатима и „шири кругови“ поклонили мало више пажње, и то не само с тога што су конвенције тако важне, по поглавито с тога, што би се ваљда мало живљи интерес показао и за те мање животиње морске. У главном познајемо ми живе становнике морске тек од скоро. Ма да је већ *Аристотел*, 350 година пре Христово рођења испитивао у својој на гласу „историји природе“ и те мале становнике морске, и ма да је саопштио многе важне чињенице из живота им — опет се нико није бринуо за те становнике морске. Па и она жива рађа прошлог столећа, кад енергички почеше испитивати животиње и биљке — не осветли таму, која се спустила над животом у мору. Сви су то пазили само на оне биљке и животиње, што на сувој земљи станују, дакле на: веће сисавце и тице, а међу мањим животињама на инсекте. И тек у нашем столећу почеше природњаци испитивати занемарене становнике морске; труд им се огромно наградио — јер изнађоше сила на гласу открића. Особито за последњих тридесет година одлазе ботаничари и зоолози са микроскопом, мрежом, и анатомским справама и кутијама на морску обалу, па обогатише бијолошко знање правим благом интересантних чињеница. Оне класе ризопода, медуза и звезданака, што су их пре и најчувенији природњаци једва по имену познавали — никако не заостају за инсектима и кичмењацима, што на суву живе у погледу разноврсности облика и животних појава; па не само те класе, но још много ниже групе животиња у окејану стоје у сувоzemне животиње — а у неком погледу и надмашују их. Ал још главније је ово: од оних седам главних одељака у које новија зоологија

животиње дели — *чешир одељак живе гошове само у мору; пеши одељак живи једино у мору* — а само два одељка живе на суву: кичмењаци (*Vertebrata*) и зглавкари (*Arthropoda*). А знајте, научна зоологија мора тим пре већу важност изучавању нижих морских животиња дати — јер она тежи да скроз и скроз појаве разуме, и да дозна и испита узроке бијолошких чињеница. Такво знање несавршених морских животиња *најпре ће да разреши најтеже законешке из бијолођије*. Шта је живот, како је живот постао, како се развијао — томе нас баш *најнижи и најнесавршенији становници морских дубина уче*; у тајносној томилици таквих организама сакривени су корени виших и савршенијих животињских група, сакривени су „прастари основни облици“, из којих се по свој прилици развише после савршенији организми. —

До пре неколике година знали смо за „живот“ у мору само онолико — колико смо могли дознати од „становника“ морских на обалама и површини мора. Још пре 20 година није бијолошко испитивање допрло у дубље дубине. Шта више, сви природњаци готово мислише да *богатства и разноврсности животиња и биљака у мору има само на обалама у незнајној дубини, шим пре и брже живота нештаје и напоследку да га сасвим нестане*. А то су мислили због тога, што је онако грдан притисак воденога стуба, што ни мало нема светлости, што се вода не креће, и због других одношаја у грдним морским дубинама. —

А и могло је изгледати, да имају право, јер је ужасна разлика између услова за егзистенцију животиња у грдним дубинама морским и животиња на суву. У дубини од 150 стопа већ нема више дневне светлости, но се та светлост у ружичну боју претвори. У дубини од 600 стопа већ је *исполушна пољрчина*. А у дубини од 1000 стопа нема ни најмањег зрака од светлости, ни у најјаснијим морима, ни при најјачој светлости тропскога сунца. Ако помислимо, како је важна светлост за живот, особито за биљни живот, како без светлости ни боје нема — то већ зато можемо мислити, да због ове вечне ноћи животу опстанка нема. Ал ту ми још нерачунамо слабу температуру воде у већим дубинама. Ма да податци разних природњака, што се тога тиче, нису једнаки, ипак се сви у томе слажу, да је *температура воде свугде испод 3000 стопа — или тачка мрзенења, или бар овој врло близу*. Шта више, изгледа да је температура воде у дубљим понорима, испод 10000 стопа — и испод нуле, ма да се вода и опет не смрзне. —

Но најважнији услов за егзистенцију организама у већим дубинама морским; то је *грдан притисак воденог стуба на њима*. А овај износи у дубини од 1000 стопа 313 атмосфера, дакле у дубини од 20,000 стопа износи 6260 атмосфера. То разјашњава *Вајвил Томзон* овако: „Човек у дубини од једне инглеске миље носи на себи терет, који је једнак десет путовоза, кад те путовозе обложимо карикама од гвожђа. Ал како је инглеска миља нешто дужа од 5000 стопа, а најдубљи понори, што су до сад измерени износе преко 6 инглеских миља, то би човек на дну ових понора имао да издржи притисак од 60 путовоза, ако их обложимо карикама од гвожђа. Или да кажемо краће: у дубини од 32000 стопа притисак је једнак хиљаду атмосфера — а свака атмосфера притискава једну квадратну стопу тежином од 2176 фуната. Било је дакле сасвим природно, кад чак и први природњаци помислише да нема егзистенције органског живота под тако грдним притиском. Шта

више, изгледало је да ће од те сумње постати истина, од како поче Инглез *Едуард Форб* да испитује и веће морске дубине — помоћу *дрече* (мреже вукалице), те је тако могао мало боље и потпуније испитати морску фауну и флору. Форб доказиваше, да се животиње и биљке при силажењу у све веће и веће дубине, исто тако промењују, као фауна и флора брегова, кад се увисину пењемо. Другим зонама у дубини одговарају друге органске форме. По томе је Форб разделио субмарино спуштање обале у неколико хоризонталних зона, што једна над другом лежи (*Jonen Tiefengürtel*). Последња зона по њему била би између 600 и 1800 стопа. Између тих граница органског живота све више и више нестаје. Биљке престају код 1400, а животиње код 1800 — дакле, да испод 2000 стопа нема више органског живота. —

И готово сви примише мисао Форбову. Ал сад се изнашло — да мисао Форбова није добра, јер беше основана на несавршеној методи испитивања, и непотпуној методи посматрања. Напротив, мало час споменути испитивања највећих дубина окејана — показаше, да има органског живота у грдном развиту безбројних индивидуа (ма и у мало разних облика) и у најдубљим понорима окејановим. А то се могло зато дознати, јер беху при руци савршенији инструменти, и радило се много бољом методом. А понори окејанови каткад су тако дубоки, да надмашују највиша брда над огледалом морским. Кад су људи мерили на северу атлантски окејан, онда изнађоше да је дубок 25000 — 28000 стопа. *Шта више, мерило (Senkloth) кад и кад не дохвати дна ни у дубини од 32000 стопа. Хималаја, највише брдо на нашој земљи, могло би се лепо сместиши на дну ових понора, а наше највеће лађе, могле би преко њега иловиши, а да ни не додирну!!* —

Наравно, да је тешко тачно испитати те грдне поноре и живе становнике у њима, што би била као нека извина за то, што смо их тек пре неколико година боље упознали. Испитивање тих грдних морских дубина не да се ни из далека сравнити са испитивањем плитких места на обали, за које је најгодније, најбоље и најпотпуније *гњурачко звоно (Taucher-glocke)*. Али ипак је неповољно, а и опасно, правити шетње и екскурзије на дну мора у гњурачком звону, јер овај преважни инструмент није још како треба усавршен. И најревноснији природњак ретко се на то одлучи. За то се за *зоолошко* испитивање морског дна обично употребљује — *мрежа вукалица или мрежа чепркача (Dragge — Dragge — Dredge — Dreische — Schleppnetz — Scharnetz)*. А то је проста справа од два до три јака гвоздена штапа, с једног краја утврђени су једеком — а с другог краја су чврсто свезани као неким оквиром (*rahmen*) од гвожђа. Тај оквир има врло оштру сеченицу, којом као каквим ножем, захвати земљу са дна мора, кад се мрежа избаци и кад се на једек извуче. Све, што доле пузи и расте, све то буде захваћено, и пада у један цак од јаког платна или мреже; а тај је цак свезан и раширен на крају оквира. Обично се мрежа баца са какве барке у плаву дубину, затим се мало даље вози, и после неког времена извлачи се мрежа на једек. Оно, што је у цаку, истресе се у барку, па се онда прогледа. —

Ваљда нема већег уживања дражи и задовољства од таког лова на — мору. Ал зато и треба да је човек стрпљив и дурашан. Велико је очекивање и радознала жудња за оним, какво ће скупоцено благо из скривене дубине да донесе мрежа, коју смо „тек онако“ бацили; та радозналост бива тим већа и јача, што је већи рад и посао око тешког лова мрежом вукалицом. Рад и очекивање зоолога, ловца, исто је тако велико, ако не и веће,

* То је говорио Хекел у Јени у академичкој дворани 2. марта 1870. Прев.

као калифорнијског златокопца. Кат-кад тако много блага задобију, да ни сви акови, кутије и чаше нису доста, да прихвате задобивено благо. Наравно, само они акови, кутије и чаше, што су их понели; а понети баш не могу одвише јер су барке понавјише малене. А кат-кад опет сва је мука забадава, и у вече се враћа природњак уморан, зловољан и у нади преварен — празним рукама. Још кад сам пре 11 година тако у Наулу, Месни и крај обале ловио, задоста сам окушао све беде и радости лова помоћу мреже вукалице, а тако исто и пређашњег лета, кад сам више недеља по норвешкој обали код Бергена ловио. Кад-што сам тешком мукком извукао џак из дубине, који пун пунџат беше — и већ се почех надати, да ћу све чаше животињама напунити: а оно све само камење поче да испада из џака. Кад-што сам опет мислио, да је мрежа сасвим празна, а кад је извукох изненади ме диван поглед дивнијег корала ил' морске руже, красног крина морског или какве лепе звезданке. Једном сам цео дан ловио по неком заливу око Бергена. Киша је пљуском падала, а ја се заман мучим. А кад напослетку у вече кући пођох, и то уморан и зловољан — баш кад почех из залива излазити, падне ми на ум, да у овој уској мореузини још једном моју срећу окушам. Дакле, ја још једном избацити мрежу вукалицу, и горе је извучем; и гле: кад сам истресао џак, напуни ми се цела барка најдивнијим благом; дивне, као пурпур црвене звезданке са промером од једне стопе и више, бодљикаве јегуље морске, веће од детиње главе, црни, велики морски краставци, нежни, бели, дивно разгранати морски кринови, танки, дугоноги морски паукови и дебел, добро храњени раци, а измеђ свега тог по који црв прстењак, па дивне шкољке и пужеви — све је то пузило и гамизало у гомили!

Ал ако мрежа није сасвим мала, онда треба на њу добро пазити, а и добро се одупрети. Непрестано мора човек пазити на положај и покретање мреже, а то се може дознати помоћу бџе што на води плива. Бџа је мало парче дрвета или штопла, а утврђена је засебним канапом на мрежи. Често западне мрежа измеђ стења и камења, и тешком мукком може да је човек ослободи из тог положаја. А врло често тако и пропада. У барци са мало људи, треба врло добро пазити на извлачење мреже, јер увек има 2 и више центи камења, па осим саме пажње треба ту и снаге.

Но мрежом вукалицом не могу се веће дубине измерити и испитати. Ту треба комплицираног система од једека, мрежа, канапа и јадрила а и других инструмената. На дољњем крају канапа од мерила, који мора бити дугачак 20000—24000 стопа — утврди се мерило од ваљане и оштроумне конструкције. Сад се може и читав аков блата из најдубљих понора извадити, јер је *Фицгералд* ту справу усавршио. Ал да се таквим мерилом сондирају најдубљи понори морски, зато треба велика лађа с многобројним људством. Као што смо споменули, инглеска, шведска и северо-америчка влада оправаше за ову намеру већ више ратних лађа. У том се особито одликовао инглески адмирал, који на предлог професора *Карпентера*, даде зоолозима, у лето 1868 лађу с топовима „*Lightning*“ а лети 1869 већу ратну лађу „*Porcupine*“: 31. августа се случајно састанем у Бергену са г. *Гвајном Цефрејем* из Лондона, са ревносим зоологом, који већ толико година испитује дубине северног мора. Он ми покаже нацрт и опис апарата, које даде адмирал уз лађу „*Porcupine*“. Ја сам се и тим апаратима дивно и сретним зоолозима завидно. И овде се морао човек задивити, као и при свим другим подухвима Инглеца, њихо-

вој вештој пракци, неуморној енерџији и богатој опреми са свим могућим средствима и то све за *чисто научну* експедицију. За цело сам могао завидити сретним природњацима: *Карпентру* и професору *Вајвиљу Томзону*, јер дочекаше најзгоднију прилику и добише најбогатија средства. —

Најважнији резултати, које задобише научењаци испитујући последњег деценијума грдне дубине морске, и испитујући их за последње две године — укратко су ово: „Велика разноврсност и обилатост форама животињских, што се опажа на обалама морским, и што јако надмаша богатство форама оних животиња што на суву живе, — није само на плитким местима обале, као што се пређе узимало, него је има и у дубини од преко 1000 стопа, кад и кад преко 1500 и 2000 стопа — и то, *шолко исто као и при иочешку обале*. У дубини од 500 стопа биљке су заступљене *алгама* (жабоквечине — *Alge Tange*), а у дубини од 1000 стопа опада и разноврсност форама и маса индивидуа. У дубини од 1200—1500 стопа алге су врло ретке, и тек неке врсте и то опет врло ретко спуштају се испод 2000 стопа. А животиње су барем два пут толико вертикално развијене, и силазе испод 3000 стопа — а још влада богатство форама међу њима.

Норвершки рибари већ одавна знају да у дубини од 1500—2000 стопа — живи приличан број разних врсти риба и рака, а међу њима има и приличне величине. Шта више, има ту и таквих риба, што чине врло ваљан добит трговини, јер им је месо изврсно, а после и зато што се увек у великој множини налазе. Ту су особито рибе из фамилије *гапојуда* (*Dorsche*, *Klippfische*, *Schellfische*). Од тих риба продају се у Бергену „*Molva vulgaris*“ („*Leng*“ врло кусан); *Molva abyssorum* („*Birkeleng*“ у врло дубоким местима, а дужи је од 4 стопе); *Brosmius brosmie* и т. д. Осим ових има у оних северним морским дубинама још много других риба, као: *Sebastes norvegicus* (*Marulken* — то су рибе са бојом као шарлах црвеном, а дугачке су више од једног рифа; имају танке, праве бодље — стражње бодље употребљују се као игле код Ескимца); *Scymnus microcephalus* (јако је раширен по леденом мору); разне врсте из фамилије *Pleuronectides*, (*Schollen* — *Plattfische*) — то су оне чудне рибе, што имају оба ока на којој страни спљоштеног тела, ил' на десној ил' на левој. Само је она страна тела обојена, на којој леже оба ока, а друга страна, којом на површини мора леже на сунцу а на дну у блату и песку, није обојена. Очеvidно су ове несиметричне рибе задобиле своју форму, којом се од свију других риба разликују, тиме — што се навикосе да левом или десном страном *полошке* на дну мора леже, и да искренутом главом горе гледају. Овим чудним *изједначењем* постаје је цела форма тела постепено, у току многобројних генерација, несиметрична, па је после пренета са „опће основне форме“ плеуронектида на све оне многобројне врсте, у које се после ова фамилија риба поделила — и то *наслеђењем*. У младом добу оне су све симетричне, и тек кад стану расти и индивидуално се развијати, добију кос и сасвим несиметричан облик. Ова важна околност даде се разјаснити помоћу нашег *биогенетичког начела**): да је он-

* Биогенетичко начело — то је свега, помоћу које можемо да дознамо законе развијања сваког органског индивидуа и реда измеђ форама предака. О томе Хекел опширно говори у: „*Natürliche Schöpfungsgeschichte*“ (Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Göthe Lamarck im Besonderen, über die Anwendung derselben auf den Ursprung des Menschen und andere damit zusammenhängende Grundfragen der Naturwissenschaft I. Auflage. Berlin 1870.) Закони између наслеђења и изједначења, а осим тога најзначајније делање су једини узрок реалног каузалексуса измеђ фило- и онтогенези: . . .

шогенезис или индивидуално развијање крашко и брзо оцетовање (условљено законима наслеђења и изједначивања) филогенезиса ш. ј. палеонтолошког развијања предака дошачног индивидуа. Од многобројних врсти плеуронектида, што у грдним масама по северним морима живе, и од којих су неке (*Steinbutten*, *Flundern*, *Seezungen*) као делкатесе на гласу — силазе особито три врсте на норвешкој обали у знатније дубине: *Platessa borealis* (*Nordflunder*); *Hippoglossus pinguis* (*Fettbutt*); *Hippoglossus maximus* (*Heiligenbutt*); који је каткад и по 7 стопа дугачак.

Ал како је већина од тих риба, што живе у дубини од 200 стопа — велик и халаплив месождер, то већ из тог можемо закључити, да на истом месту мора живити многа мања животињца, која им као храна служи. И заиста, испитивања у том правцу од стране шведских и норвешких а и инглеских и северно-америчких природњака, показаше — да на дну морском, бар на неким местима, у дубини од 3000 стопа има живих животиња. Ту су особито ове класе заступљене: сунђери и корали из филума *биљних животиња* (*Toophyten*, *Coelenteraten*, *Pflanzenthier*); *Tunicata* (*Mantelthiere*), црви претењаци и звезданци из филума *црви*; раци ил' *крустаце* је из племена *архропода* (зглавара). Има и разних врсти *мекушаца* (*Mollusca*), разних врсти шкољака и пужева (*Muscheln*, *Tascheln*, *Schnecken*, *Kracken*). Ал особито је у оних већим морским дубинама заступљено племе *звезданака*, (*Astroda*, *Echinoderma*) многим и интересантним облицима и врстама. То су све четир класе звезданака: *морске звезданке* (*Asterida*), са центрума, који изгледа као плоча, полазе пет дугачких зрака; *морски кринови* (*crinoida*), тело им изгледа као цветна чашица, а дугим држаљем утврђени су за морско дно; *морске јегуље*, (*Echinida*), тело им изгледа као кугла или плоча; на телу имају густе длаке; *морски краставци* (*Holothuriae*), тело им је голо, опружено и цилиндрично, те с поља изгледају више као велики црви но као праве звезданке.

Међу овим лепим звезданкама у дубинама морским, најинтересантија су два северна облика: *бризинга* и *ризокрин*. Оба су нам позната помоћу чувеног и на гласу норвешког природњака *Мијајла Сарса*. Сарс је умро у јесен 1869 — и његова је смрт велики губитак за науку у опште, а особито за изучавање и тачно испитивање живота у већим морским дубинама. Сарс беше испрва свештеник на острву Мангери не далеко од Бергена али, како се много година занимао са нижим морским животињама, тако на послетку заволе ове „дражесне“ и интересантне организме, да се за њихову љубав одрекао велике парохије му. Што је дубље проучавао живот корала и медуза, звезданака и црви у мору — тим се више осведочавао, како овај извор природног „откровења“, што никад не може да усахне и што никад не вара: у највећој контрадикцији, противности, са црквеним веровањем стоји, и како *природна* религија, што из природног „откровења“ пониче, потири митолошка „откровења“ фарисеја и надри — научењака. Ваљани Сарс дакле, одрече се своји теологије, и то тим радије, што му сујеверне „овце“ не радо гледаху, кад се бави животом у мору; што му сујеверне „овце“ мишљаху, е ће он постати каков вештац због тога што воли „гад“ морски; и што му сујеверне „овце“ и саме захтеваху да одлази. Сарс је затим постао професором зоологије у Кристијанији, и наскоро постаде у Јевропи први украс норвешког универзитета. У последњим својим годинама интересирао се особито за оне чудне организме морске, што станују између стеновитих лабирината и не-

редовне западне обале у Норвешкој. Да се живот у мору богато развије, за то су врло згодан услов они силни заливи, усеци, и фјордови, што се далеко у суву земљу повлаче; и миријаде од већих и мањих острва, што су покрај обале. Многи од ових романтичких фјордова и мореузина ни су широки, тек ако су као велика река каква, па ипак су знатно дубоки. Прабрдо, што се на норвешкој западној обали изнад огледала морског на својих 2000—4000 стопа диже — пружа се доле исто толико много, или још и дубље. Вода је на површини због многих потоака што у море јуре, слабо слана или готово слатка — и у њој има врло мало живих становника. А у дубини, која је врло слана, силне животиње гамижу. Године 1868 издаде Сарс списак неких животиња, што их је накупио у дубини од 1200—2700 стопа. У том списку има 427 врсти најмање 106 врсти рака, 133 мекушаца или молуска, 57 врсти црви претењака, 36 звезданака, 22 биљних животиња и 73 прабрића или протиста. —

Сарс је особито волио да испитује Хардангер — фјорд, онај чувени фјорд, што лепотом све друге превазилази, што се може надметати са најлепшим швајцарским алпским језерима, и ког туристе највише посећују због дивних му залива и планина, због изванредних му глечера и водопада. У понорима тога фјорда живи лепа и ретка *Lima excavata*, велика шкољка са бојом као снег белом, са љуском, дивно окруженом, и са огртачем, елегантно нашараним. У њеном друштву налази се још пређе споменути *Brisingi endecimatus*, дивна и врло знатна морска звезда, што је досад само у Хардангерфјорду нађена. Кад сам тамо последњег Августа близу Утне ловио, доживих и ту радост, да се могу дивити таквом једном живом егземплару, ког сам уловно из дубине од 1200 стопа. Овој бризинги промер беше от прилике један риф. Од једне мале, округле, као наранџа црвене плоче, полазе 11 дугих, врло красних зрака, рукава, што су 13—14 пута толико дугачки као промер плоче. Зраци су дивни, као корал црвени, а окрајци као сребро сјајни; осим тога је сваки зрак на свакој страни оружан троструким редом дугих бодаља. Сваки зрак је као један црв организован, и углавном, та бризинга може се сматрати као станиште од једанајест црви, а централна плоча, то је орган, који их све спаја и одрађује. Ову теорију, која исторички постанак филума звезданака дивно разјашњава, и која морске звезде сматра, као станишта црви, из којих се после централизацијом станишта, кошнице, развише друге форме звезданака — најдивније потпомаже лепа бризинга. Ал бризинга је још и зато интересантна, што она представља савршен средњи уд, потпун спајајући прелаз од две групе звезданака, што и данас живе, и које су оштро једна од друге растављене. То су *Коластре* и *змијасте* морске звезде или *овијуре*. Бризинга има у строју свог тела нај карактеристичније знаке обеју група, те је она зато, мало промењен, директан потомак оне прастаре и давно изумрле форме звезданака, што је чинила прелаз од старијих коластра (*Colastra*, *Gliedersternen*), млађим офијурима (*ophiura* *Schlangensternen*), и која је постала „основном формом“ офијура.

Исти такав историчан интерес има и друга, пређе споменути звезданка, што живи у дубоким понорима северних мора, и коју је син Сарсов нашао пре 9 година код Лофота острва у дубини од 1800 стопа. То је *Rhizocrinus lofotensis*, красан астрод из класе морских кринова. Морски кринови или кринојиде личе на морску звезду са пет зракова и разгранатим рукавима. Али они не пузе слободно по дну морском, као морске звезде, но су за морско дно срасли танким, разгранатим држаљем, баш као крин. У пређашњој пери-

јоди земљине историје, пре много милијона година, покриваху кринојиде дно морско у великој множини и разноврсности лепих облика. Они су чинили у друштву са коралима, што као цвет изгледаху — шарне ливаде — те зато је и насликала песничка фантазија богињу мора, Тетиду, са рукама, као криновима. зато прича песничка фантазија, како Тетида, са другарицама игра дивне игре на криновима. Ал сада, и већ одавно, скоро је изумрла богата класа кринојиде, и остадоше само неколике врсте, што готова све само у један род спадају, а све остале врсте и родови, не могуше издржати борбу за опстанак. Норвешки ризокрин, кога у новије време нађоше и на другим местима северо-атлантског окејана, близу шотских и северо-америчких обала — спада у фамилију кринојиде, за коју се мислило да је давно изумрла. Зато се и зачудише природњаци, кад дочуше и видеше да и данас живи једини потомак оних фосилних кринојиде.

Осим ризокрина и бризинге нашло се у новије време у дубини од 2000 стопа и даље — много, чудних животиња, разних класа, којима се по строју тела може познати, да већ одавна живот проводе, и које тако изгледају, као да не спадају у садашњост, но у примарну периферију земљине историје, у доба каменог угља и у пермску периферију. Те животиње су сродније оним животињама, што су у оном добу живили, но данашњим заступницима истих животињских класа, дакле, то су као неки „живи фосили“. Очеvidно је да ова лења створења не могуше издржати конкуренцију са својим сродницима и потомцима, што се све више и више усавршаваху — особито још на површини мора и светлости сунчевој, где је жива борба за опстанак непрестано подстрекавала разноврсне животиње на поделу рада и напредно развијање. Та борба за опстанак терала је конзервативну господу све дубље и дубље у густу помрчину мирних понора. Тамо могу још и сада, растављени од светлости и узрујаног живота на површини, у усамљености свој тих и миран живот проводити, тамо могу још и сада сањати о старом добром времену, кад беше пуно шума каменог угља, кад беше пуно црвена пешчаног камена. Нек се и конзервативне класе *људског друштва* бар на овај леп пример угледају, и нека се повуку, ма и не било у дубине морске, а оно у усамљене пустиње или пуста брда и долине. Бар онда не би сметали напредно развијању оног дела људи, што за усавршењем тежи!

Већ одавно се знало за егзистенцију многих наведених животиња у дубини од 1000—2000 стопа — а тек пре неколико година сазнало се нешто опширније за живот животиња у много већим дубинама. Године 1861 догоше из мора откинута крај телеграфске пруге између Каљари на Сардинији и Бона у Африци — та телеграфска пруга лежала је у дубини од 6000—8500 стопа пуне две године дана. А кад га извукоше, беше пун препун разним врстама од шкољака, пужева, црви, звезданака и корала. Неке од ових, особито корале, познаваху природњаци само у окамењеном стању терцијерних слојева; дакле и то беху „живи фосили“.

Исте године (1861) испитиваше нека шведска експедиција северна ледена мора близу Шпицберга; глава тој експедицији беше *Торел*. Мрежу вукалицу бацаху чак у такове дубине, у каквој је дубини лежао телеграф између Бона и Каљари-а. И овде су нашли у дубини од 6000—8400 стопа многобројне живе организме; наравно да су ти организми била већином микроскопски мала прабрића из класе политаламија — али нашло се и већих животиња из разних класа, особито више врсти црви и рака, после мекушаца, звезданака и сунђера. Још боље се користила чет-

врта шведска експедиција на Шпицбергену — годину 1868; глава јој беше *Норденски-јелд*. Тада нађоше много некихмењака још у дубини од 4000—6000 стопа, а неке и преко 12000 стопа. У дубини од 6000—12000 стопа и даље, покривено је сво дно морско чудним Батибијевим блатом — о коме ће изближе говорити. X

Исте резултате добише и оне експедиције, које опреми инглеска и северо-америчка влада за последњих осам година. Американци испитиваху понајвише обалу полу-острва Флориде и ту се одликовао зоолог *Пуршал*. А код инглеских експедиција изађоше на глас ова тројица: *Кареншар*, *Вајвил* *Томзон* и *Гвајн Цефреј* — и они испитиваху Фарер-острва, северни Шотланд и залив Бискајски. Није друкчије — морам још једаред похвалити изванредну либералност, којом инглеска, шведско-норвешка и северо-америчка влада опремише експедиције, и којом природњацима готово све, што су желели, беше дано — све то беше за чисто знанствену цел. Ал то исто, на жалост, не можемо још о нашим немачким владама рећи. Само је аустријска влада — која је већ више пута давала своје ратне лађе на чисто научне експедиције — опремила у најновије време једну експедицију за мерење морских дубина у средиземном мору. Нашој (северо-немачкој) марини несмешни споменути да се лађе употребе за знанствене експедиције, ма да се у мирно доба лађе баш ни нашта боље не могу употребити. Наша милитарија сама немиле троши она богата средства, што се у другим земљама употребљују на унапређење знања и вештине, наставе и образовања. Ал нек ми је бар допуштено да приметим, да у пркос томе, у пркос непотпомагању од стране северонемачке владе — немачки природњаци ипак на челу свију грана научних стоје — а поименце им је велика заслуга за познавање живота у мору. Већ одавна иде сваке године приличан број немачких зоолога, оружани микроскопима и мрежама — на обалу морску, и неуморно се труде да испитају и упознају ниже животиње морске, које толико много расветљују таму у бијолоџији. И ма да немају сјајну опрему и богата помоћна средства, као инглески и скандинавски сурадници им, и ма да сами морају плаћати грдне трошкове за такве експедиције — јер врло ретко потпомогне их каква мања немачка државица, што жели да се прослави, да на глас изиђе са унапређења у знању и науци опет су много, а скоро и највише учинили за интензивно испитивање живота у мору. Доста је ако — за доказ тога — наведем име *Јована Милера* и многобројних му ученика.

Ал није најважнији резултат, ког смо добили усавршеним испитивањем дубина морских, тај: да врло много животиња има у дубини од 2000—3000 стопа, да многобројних некихмењака има и у дубини од 6000—8000 и још у већим дубинама; не, много су важнија и интересантнија открића у дубини између 10,000—30,000 стопа.

И ако се неке животиње слушају чак до 12,000 стопа (корали, црви, сунђери) то ипак као неки изузетак изгледа. У дубинама морским испод 10000 стопа, а особито у грдним понорима између 20000—30000 стопа, чини се *неоружаном оку* да тамо од живота спомена нема. Ал сасвим други резултат даје нам микроскоп. Баш у овим „мртвим“ понорима покривено је дно морско безбројним организмима, што их око сагледати не може, и то у тако грдној множини, да и сама земља као жива изгледа. Баш због ове врло важне чињенице, и због још важнијих консеквенција, што отуд произлазе — доби испитивање дубина морских тако велик и грдан значај.

Дно тих већих (између 5000 и 25000, а каткад и између 3000 и 5000) покривено је неким врло чудним блатом (Mulder, Mud, Ooze, Schlamm). То блато, ког ће мо у кратко због најважнијег организма, што је у њему, звати *Батибијевим блатом*, налази се подједнако на свима местима земље, где год су тако грдне дубине. Тог блата има свугде, где је, тако звана „телеграфска-равањ“ (Telegraphen-plateau). А то је грдна равнина у мору, што се простире од Ирланда преко северно-атлантичког окејана па до северне Америке; а с југа полази према Азорима. *Дија-мештрална* дубина тог телеграфског равња износи 12000 стопа.

„*Bathibius*“ је грчка реч и значи: „онај, што у дубини живи.“ А Батибијево блато заиста је живо блато у дубинама морским. То је блато први из мора изнео капетан Дајман, команданат инглеске ратне лађе *Циклопа*, године 1857, а испитао га је први инглески зоолог професор *Хукслеј*. Резултате, што их је Хукслеј добио, потврдио је 1860 *Валих*, који је пратио команданта *Клишшока* на ратној лађи *Булдогу*. Па и микроскопичари, што доцније Батибијево блато испитиваху, потврдише оно, што је Хукслеј навео. Главнији од тих природњака беху: професор *Карпентар* и *Вајвиљ Томзон*. Па и ја сам добих пређашње јесени пробу од Батибијевог блата, и то добротом мога поштованог колеге, г. професора *Прајера*. То беше проба атлантичког блата, што га изведе *Карпентар* и *Томзон* из дубине од 14.610 стопа на палубу „*Rosirine*“, и то 32. Јули-а 1869, у 47° 38' северне ширине и 12° 4' источне дужине. Блато је било брижљиво сачувано у чаши са спиритом, и кад сам га најтачније микроскопски и хемијски испитао — нашао сам, да је све оно истина, што је професор *Хукслеј* о њему написао (1868)*. Батибијево блато, кад је влажно, изгледа обичном оку као нека течна чорба са врло финим зрнима; боја му је мркосива или жуто-сива-а у њему се накако не могу сагледати већи саставни делови. Најчудније је што има у највећем степену својство, да лепи. И капетан Дајман, који га је први посматрао, вели: „мекана, брашнава супстанција, што покрива дно телеграфског равња, за чудо је лепљива, тако да чврето висе на једенима и мериду, ма да ови пролазе водени стуб, који је виши од 12000 стопа.“ И на мојој проби, која у спириту конзервирана беше, могла се врло лепо опазити та лепљивост, коју можемо сравнити са згуснутим и дебелим медом. Ако се блато осуши, изгледа као сивобео прашак могао би се за минуте кречним прахом са наших улица. Али ако само толико Батибијевог блата под микроскоп мотнемо колико износи једна чииодина глава, грдно ће се изненадити и удивити, кад угледамо мања ил већа тела, што су дивно окружена. Већина зрнади су тако

зване *глобигерине*, или *ризоподи**) из класе политаламија са кречном љуском. Меко им се тело састоји цигло из клупченцета ис протопласме (*Urschleim*), из оне важне материје о којој ће мо изближе да говоримо. Око тог-клученцата има кречна шкољка са више комора. Те коморе омотане су око осовине спирално, а готово као кугла изгледају. Зид им пробијају мале рупе, као укаквом решету, из којг потичу врло нежни кончићи. Ови кончићи, то су једини органи овог малог организма, и помоћу тих органа, оно пузи, осећа и једе.**) Осим глобигерина има у

шкољка врло разноврсно окружена и има дивне шљунковите љуске. Ту спада на пр: *Eucyrtidium* и *Haliomma*. Осим тога има у Батибијевог блату, много *дијашомеја* или шљунковитих хелија. Већина их спада у врсту *Coscinodiscus*; то је округласта шљунковита плоча са правилно паркетираним површином. Вероватно је да дијашомеје, а и красне радијоларије већином (не искључиво) на површини мора станују, а њихов кречни неразорими скелет пада после смрти им на дно морско. Ал ово се не може за глобигерине и Батибија сматрати, јер такво сматрање не слаже се са дубином морском оба ова организма, то су прави становници мора. Ал по броју не сачињавају главну масу блата Батибијевог наведени ризоподи — но много мање округле плоче из кречне земље, *коколиши*, а затим грдна множина неправилних клупчади из слободне „*прашљувачке*“ или *прошопласме*. А то је *Хукслејев Bathybius Haeckelii*.

Пре но што пређемо на посматрање Батибијевог блата и коколита, проговорите мо о ономе, што се не налази у Батибијевог блату. Може ко мислити, да на дну мора има неброј целих и распрштених скелетних делова обичних и јако распрострањених морских животиња. Свугде у мору има кречних љусака од шкољака и пужева, кречних панцира од морских звезданака и јегуља, кречних цеви од први, кречних пругића од корала, даље: *Кости* и *зуби* од риба — ал свега тога или сасвим нема у Батибијевог блату, ил се ту и тамо случајно нађе какав изгубљен комадић. Шта више, овде је врло тешко наићи и на саме кречне и шљунковите игле од сунђера — а тог бар има у другим морима врло много. А биљном организму ни трага нема. Још је чудно, да врло мала има гомила од камења, кристала и других анорганских маса.

Ал шта значе они микроскопски мали организми, што смо их пређе навели, они организми, што сачињавају главну масу живог блата Батибијевог? Кад нису биљке, зацело су животиње? Најбољи одговор на ово гласи: не! Сви они мали организми што у густим безбројмилијардама на дубоком

дну морском станују, што у неку руку живу навлаку на дну морском чине, што живе унајдубљим понорима окејана где се мислило да живота нема; све оне глобигерине и радијоларије, коколита и тела протопласматичка — сви спадају у групу најнижих и најнесавршенијих бића, што нису ни праве животиње ни праве биљке, и које засад зовемо *прабибиима* или *прошистима*.

Дабогме, да је врло лако разликовати биљку од животиње, код савршенијих облика оба велика органска царства. Ал што се дубље по степену развића спуштамо у оба царства, тим се више замршују и мешају стални карактери и битна својства. Напоследку ће мо наићи на повелик број разноврсних, обичном оку невидљивих организама — о којима се грдна препирка води, да ли су биљке или животиње. Ал ова неутрална прабића, заиста нису ни биљке ни животиње; она су *прошиста*.

Мирослав Хубмајер.

Батибијевог блату и других сродних ризопода — али ређе. Тако н. пр. спада амо *Tectitellaria*. Између политаламија има врло много *радијоларија*; а оне се одликују, што им је

*) Ова класа ризопода позната је тек за 25 последњих година. Живе већином у мору, а неке врсте и у слаткој води. Класа ризопода дели се на три реда: на просто организиране, са кречном љуском, ацитариије; на развијеније са панциром од шљунка радијоларије; и на Хелијакоје (као: *Actinosphaerium Bichhornii*, *Cystophorus Haeckeliana*), што стоје у среди између оба реда. Ред Ацитариија дели се на: моногаламије (*Einkammerige*) и политаламије [*viel kammerig*]. Ове политаламије важне су с тога, што њихове дивне кречне шкољке чине већину песчаблата у мору. У току времена згусне се и стардне тај песок и блато, те постане камење, и онда се услед геолошких промена подигне као ново брдо над површином мора — онда су љуске политаламија главни саставни део брдовитих маса [*Нумулит-креч Милијалид-креч*] и т. д. У проучавања политаламија најзаслужнији је ваљани анатом у Бону *Макс Шулице* Пр.

**) Класа радијоларија може се само у толико сматрати као најобилатија у формама, у колико у њој свију оних основних геометријских облика има, што их један организам имаати може. Поред све њихове врлате и дивоте овет су производат — протопласме.

*) Ко би хтео да изближе дозна резултате хемијског испитивања блата Батибијевог од стране *Хекла* — нека то потражи у: „*Beiträge zur Plastriden-Theorie*“ и „*Biologische Studien*“.

Није овде место да разјашњујем тешко питање о границама биљног или животињског царства и о неутралном положају протиста између оба ова царства. *) Али да би могли разумети, што долази, морамо нешто рећи о фундаменталном слагању сва три органска царства у строју тела им. У опште важи као битни облик, битни елемент — из ког доцније постане тело биљке или животиње — *хелија*. Већ од 35 година знамо ми да се сваки организам састоји из врло много — из хиљаду и милион хелија. Хелије постају непрестаним делењем протиста једне хелије, а хелија је елементарни орган — дакле без ње не може бити ни биљци ни животињи с почетка индивидуалне егзистенције. Животињско јаје, као и право биљно јаје — само је проста хелија. Ал има доста и таквих организама, што увек на ступњу развића протиста хелије остају.

Ма да су разне хелије и код разних врста организама и на разним деловима тела једног и истог организма, у погледу на облик, величину и положај — врло различне, ипак су ти организми толике безбројне разлике — тек *изједначењем* (прилагођењем, акомодацијом). С почетка се све хелије састоје из меког клупченета „пљувачке“, а унутри је чвршће, округласто зрнце; то би могли сравнити са ољуштеном трешњом или шљивом. Ал врло често — не увек — добије голо меко клупченце, спољну чврсту опоницу (опону, навлаку — Hülle), а то је хелијна опоница („Zellenmembran“) онда се састоји хелија (сад је можемо сравнити са неолуштеном трешњом или шљивом) из три разна дела: из чврсто-течног хелијног градива, спољне опонице и унутрашњег зрна. И зрно или *нуклеус* и хелијно градиво или *протоплазма*, спадају у ову групу тела, коју хемичари називају: „*беланчевина*“ (Албуминаше — протејим — тела). А то су најважније супстанције што их досад познајемо. И ако они ни су фактори, ал они су ипак носоци такозваних „*животињских појава*“, и где год на каквом природном телу приметимо одрађивање и расплођавање, крстање и осећање — ту је свугде активни базис ових „животињских појава“ — какво беланчевасто или протоплазматичко тело — ал и та беланчевина мора бити као и сама протоплазма састављена.

Старија природна философија у почетку нашег столећа, на челу јој женијални *Окен*, изрекла је: да је све живо произишло из меке, беланчеванасте масе, из — „*прапљувачке*“. Она својства, што старији природни философи приписиваху „њиховој“ на гласу „прапљувачки, иста су, што смо их и код протоплазме нашли. Разгласена „*теорија о прапљувачки*“ *Окена*, за добијања чвршћег основа „*протоплазматичком теоријом*“ *Макса Шулце-а*, и сад чини теорија Шулцеова чврсти фундаменат за сво наше бијолошко знање код свијих организама, везани су „животињски појави“ на неко извесно градиво. Ово „*животињско градиво*“ различно је у појединостима, али је у битности, у суштини, увек једнако: а то је спој од четир елемената: угљика (карбона) кисика (оксигена) водика (хидрогена) и гушика (нитрогена) Кад и кад дође као пети елемент: сумпор (сулфур). Ал напоследку сасвим је свеједно, да л' ће мо овај спој — као старији природни философи — назвати: „*прапљувачком*“ или „*животињским градивом*“, или ће мо — као новија бијолођија — назвати га: „*саркодом*“ или „*протоплазмом*“. Израз „*прапљувачка*“ у толико није добар, што притоме мислимо на неку водњикаву и растопљиву супстанцију. Истина, жива протопла-

зма је мекана или чврсто-течна, јер увек мања или већа количина воде напaja угљик у коме и гушика има; али протоплазма није увек тако танка и растопљива као пљувачка — буде она и тако чврста и густа као комад коже или каучука. Бољи би израз био: „*градиво за сиварање*“ („Bildungsstoff“).

И код протиста, као и код свију других биљака и животиња — увек мора бити протоплазма. Сва друга градива, што их још у организму има, продукат су протоплазме. Ал ми код протиста налазимо на врло важну чињеницу — да они ни облик хелије немају, јер код њих ни шрага нема од нуклеуса. Сво живо тело састоји се овде из саме неструктурне прапљувачке без зрна, и зато протисте не можемо назвати правим хелијама, но *цитодама* т. ј. елементарним организмима што на хелије личе. *Хелије* и *цитодје* су по шоме две разне врсте или *боље ситуији елементарних организама* или живих индивидуа првог реда. Обе ове врсте можемо спојити под именом *иласиде* (Bildgerinnung — створитељке) а то зато, јер: Само оне чине и сиварају сва жива природна шела. Цитодје без зрна, то је нижи и робитни ступањ, а хелије са зрном то је виши и развијенији ступањ *иласиде*. *)

Цитодје или пластиде без зрна су и пређе споменуте глобигерине, што чине већину становништва морског. Тело им се састоји само из кречне љуске са више комора, и из протоплазме, што је у љусци. Такве цитодје су и остале политаламије; микроскопске мале кречне љуске, што се у таквим масама нагомљају на дну мора, да кад се после земља издигне, оне читаве брегове састављају, и пр. нумулит — брегови на овалама средиземног мора, а то је камење, из ког су зидане мисирске пирамиде.

Ал има још несавршених протиста, од ових политаламија. То су чудни „*монери*.“ а то су од свијих организама, што живе, најпростији — јер простија се ни замислити не могу. **) Грчка реч „*монерес*“ и не значи ништа друго, до „*прост*.“ Тело им се састоји само из голог клупченета покретљиве протоплазме, и то без икакве структуре — немају ни опонице, као политаламије. Ове чудне организме познајемо ми тек пре шест година. Ал изгледа, да тих животињица има врло много и у мору и у слаткој води; управо и не заслужују ова бића име: организам. Они ни немају каквог трага од органа, ни трага од разних делова тела. Па ипак расту монери и одрађују се, ипак су осетљиви; ипак се покрећу и расплођавају се. Протоплазма све замењује овде. Део је једнак целоме; јер ако расечемо какав монер у више комада; сваки део опет даље лепо живи, као цела протоплазма. Ни одређене форме немају, јер је непрестано промењују, тиме, што се крећу. Кад су на миру, онда су округласти. Расплођавају се на најпростији начин; протоплазма се или у две половине подели, или у већи број комада; а сваки комад има сва она својства, што их има мати-протоплазма. *Монери* нам дају *необориви доказ о шоме, да „животињски појави“ нису везани за какво шело*

*) Одношај хелија к цитодама и њиховом споју као пластиде, описао је Хекел у: „Beiträge zur Plastiden-theorie“, [Biologische Studien. II; Abschnitt.] Шлајден и Шван ставили су 1833. „хелијну теорију“, т. ј. сматраху хелије као самосталне елементарне организме или индивидуе првог реда, то су после разјашњивали врло опширно Брике Фирхов и Макс Шулце. Особито је у том погледу заслужио Фирхов [Vier Reden über Leben und Kranksein; Berlin 1864]; и Хекел је отоме писао у текстолођији [науци о индивидуима] [у трећој књизи „Generelle Morphologie“ Band I; Seite 239;]

**) Све монере посматрао је и описао Хекел у „Monographie der Moneren“ и у: „Nachträge zur derselben [Biologische Studien I; und IV; Abschnitt Tafel I—III und VI.] Осим тога у: природна историја постава [II; Angabe Seite 165 und 365 — VIII; und XIV; Abschnitt;] Први монер који је испитиван, тоје, онај, што је код Нице 1864. најем [Protogenes primordialis;] [збор; Vampyrella и Protomonas]. — Пр.

што је као машина сложено, но за извесну химијску конституцију машерије, на *протоплазму* без икакве шруктуре. Организација или „*привидно целесходан састав*“ тела из разноврсних делова, није узрок по *делање*, уплив, живота, такозвани секундарни продукат наизменичног деловања прилагођења (изједначења) и наслеђења! *)

У ове чудне монере спада и на гласу *батибијус*, најважнији од свију протиста што оживљавају дубине морске. Као што смо споменули, овим је именом означно *Хукслеј* слободна, гола, клупченцад протоплазме, што у грдној множини дно морско покривају, и што га у главном и сачињавају са глобигеринама. То су неправилна, протоплазматичка тела, врло разне величине; највећи од њих изгледају нашем оку као проста тачкица. Химијски одношај им, доказује нам, да су протоплазматичке природе. А последњег лета приметитише *Кариеншар* и *Толзон*, у оном Батибијевом блату, што га из грдних дубина морских изнесоше, нај карактеристичнији знак протоплазме — покретање. На оном месту дубине морске, што сам је ја испитивао, беше толико клупченцад из Батибијевог блата — да су сачињавали $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ од целе масе: а то има врло важног значаја.

Од других монера одликује се Батибијус тиме, што излучава мала тела из угљенокиселог креча при мењању градива. То су *коколитни*, (зрнасто камење) најмоглобројнији између свијих мањих становника морских. Хукслеј, који их је знашао, назвао их је прво (1858) *коколитима*, ал после десет година (1868) разликоваше их у две разне форме; у *дисколите* и *цијатолите*. *Дисколити* (Scheibensteine) су протисте, округле или елиптичне плоче из угљенокиселог креча, а наслагане су концентрично, као брашна зрнаца. А *цијатолити* (Napfsteine) су сложени из две плоче, од којих је мања већином равно а већа конвексно сведена, Зато и изгледају сасвим као спонка (дугме на кошуљи). Између њихових грдних маса има и кугала, што се из више плоча састоје, а то су: *Кокосфере* (Kernkugeln). Изгледа, да су сва ова кречна тела само секреција (излучење) Батибија; те према томе, да се тако односе према комаћу голе протоплазме, као кречне или шљунковите игле каквог сунђера, према живим хелијама тога сунђера. Зато кречна тела Батибијева још већу важност тиме добијају, што их и окамењених има, и то у белој креди. А тиме се потврђује она давнаша помисао да су брегови креда, слојеви, што су на дну дубоког мора, постали из стврдног блата. А да се живо Батибијево блато слаже са фосилном кредом, то се види и из тога, што се и глобигерине, заједно са *коколитима* и *кокосфердама*, рачунају у главне саставне делове креде другим речима: оно блато, што и данас покрива дно највећих морских дубина, дакле *Батибијево блато*, *што је креда, што ће тек да се сивори*. А организми, што ову модерну креду чине, ни су ни биљке ни животиње но само *протиста*.

Ако ове значајне одношаје живог становништва морског мало дубље посматримо одмах нам се намеће читав поворка преважних питања. Нек ми је допуштено, да на завршетку још нешто о два питања рекнем о питању одрађивања и о начину постанка.

Одрађивање батибија и осталих протиста, што оживљују поноре окејана између

*) Питање о прастворењу или архигонији [Generatio spontanea — асуиваца] разјашњавају већ многи стари философи, и нај конзеквентнији аналитички закључаху то као нуждан постулат монистичког, једноставног посматрања света. Бијолошким напретцима дошло се до овог испитивања и сад се опет о том питању дискутира. У томе је заслужан *Аугуст Мијер* [Ueber die erste Entstehung organischer Wesen und ihre Spaltung in Arten; Да негативни експерименти нису у стању, да на сво питање негативно одговоре, да на тежити тог питања не треба тражити у пољу експерименталне емпирије, но у пољу конзеквентне филозофије; нај боље је доказао Хекел. Пр.]

*) Отоме, да протисте за себе чине право органско царство — писао је Хекел у „Generelle Morphologie“ [Berlin I. Band S. 215] и у: „Monographie der Moneren“ Biologische Studien I Abschnitt и у: XVI одељку „природне историје постава.“ Пр.]

3000—30000 стопа, изгледа врло загонетно. Као што је познато, начин одрађивања код биљака и животиња, сасвим је противан, и то тако, да се ова оба органска царства допуњују — те по томе чине равнотежу у икономици природе. Готово све биљке, могу из тако званих аорганских спојева, наиме из воде, угљене киселине и агонијака, и пуштањем кисика и синтезом — да створе беланчевинасте масе, а пре свега протоплазму. Ово животиње не могу. Шта више, животиње морају од биљака да добијају протоплазму, без које не би могло живити — и то директно или индиректно. — *Живот животиња мора дакле, прешаошавлаши свугде живот биљака.*

Ако се дакле, сетимо овог фундаменталног наизменичног одношаја, и ако посмотримо икономију живота у мору — то ће мо наћи на чудну чињеницу, да баш живот биљака већ у сарамерно малој дубини, сасвим престаје. Докле животиње морске, силазе у грдним Масама до 3000 стопа, а неке још и даље то изгледа, да је биљни живот обично сасвим престао у дубини од 2000 стопа. Сад се дакле, узима, да се оне животиње, што испод ове зоне живе, хране невидљивим малим делићима, растворене органске супстанције, што је свугде, по морској води раздељена. И заиста, морска вода, близу обала, није чист раствор соли, но нека врста меке, танке и раскуване чорбе. Од оних безбројних животиња и биљака, што сваког дана у мору умру, раздели се увек мањи или већи одломак супстанције тела, и онај део, што га друге животиње, одмах не поједу, раствори се у води. А ма како ми напрезали нашу фантазију, да представимо себи морску воду, близу обала, као чорбу што за нужду храни, то ипак не важи за отворен океан, а особито за најдубље поноре окејанове. Ал баш ту најосмо ми оно чудно и „раскошно“ живовање протиста, оне грдне протоплазматичке гомиле батибија и глобигерина. Ал да се сви ти организми хране оном, хомеопатички растањеном чорбом, у којој на можда 100 милиона делова воде, дође један део органске супстанције — то, промотривши све одношаје у мору, изгледа врло невероватно.

Када се с једне стране не може веровати на одрађивање Батибијевог блата помоћу минималног квантитета органске супстанције што је у води растворена; а с друге стране ни помислити не можемо на одрађивање оних грдних протоплазматичких маса, помоћу биљака, јер свака вегетација потпуно престаје — онда нам ништа друго не остаје но да мислимо, да се слободна тела протоплазматичка од Батибијевог блата, стварају из аорганских супстанција, у грдној дубини морској, и то услед уплива за услове егзистенције, услед особитих околности, што тамо владају; другим речима да *прастварањем* постају. Откриће Батибија упућује нас на давно тражени траг од *споншаног, механичког поштанка живота*. Теоретички нема ово важно биолошко основно питање никаквих тешкоћа више — од како је новија бијолођија доказала: *јединство органске и аорганске природе*, и откако су монери и последње запреке с пута уклонили. У батибију је нађен организам, који у споју од угљика, кисика, водика и гушика чини у извесним замршеним одношајима слободну *прошоплазму*, који дакле: *сам себе ствара* чистим механичким путем, помоћу прастворења или архегоније. Ако је ово истина, онда ће се сјајно испунити мистичко и пророчки изговорено начело океново: „*Све органско произишло је из иљувачке, није ништа друго до праиљувачка у разном облику. А ова праиљувачка постала је у дубоком мору из аорганске машерије.*“

Сатаниша.

НОВИ ВЕК.*

КОЛБ.

II.

Како се развијала наука и књижевност, до половине осамнаестог столећа.

У првом делу говорили смо о знатним изналасцима и на гласу открићима у почетку новијег доба; ти изналасци чине границу средњег и новог века — и сатим проналасцима стоји и то у свези, што се развише *маше-машичка знања*, а особито *астрономија*. Први заступници беху *Пурбах* и *Регујомоншан*. Целог средњег века нико живи не сумњаше на птоломејев систем. Чула наша беху против тога. Црква се потпуно слагаше с том науком.

Никола Коперник. (родно се 1473. а умро 1543), бавио се природним наукама још од ране младости (учио је медицину) те је лако увидео, да птоломејева теорија не ваља. Када је већ био на чисто о томе, поче превртати списе старих мудраца, да види, има ли тамо каквог другог покретања небесних сфера. Код Цицерона нађе: *Хикеша је мислио да се земља окреће*. (А јасну изреку *Аристархову*, који је живио око половине трећег столећа, коперник није познавао). Коперник покуша сад, да ли се овом теоријом могу боље разјаснити појаве на фирмаменту. Резултат беше диван и — чудан. Сам Коперник вели: „*После најтачнијег посматрања дошао сам до тога резултата, да ако покретање, небесних тела применим на покретање земље, све се појаве могу савршено да разјасне, и да је пут небесних тела међусобом и са целим тако у свези, да се ништа не може променити, а да се не поремете остала небеска тела.*“

Прва идеја о светском систему поникла је истина од Грка, ал грдна и неоцењена заслуга Коперникова, та је, што је он ту идеју *научно основао*. Јесте, Коперник је ту идеју научно основао, у пркос нејасној атмосфери, што обично око Фрауенбурга влада. Коперник је научно утврдио оно, што су поједини Једини само слутили. Ма да Коперник није могао свој доказ потпуно, у свим тачкама основати — јер не имајаше средстава за то ипак се морамо задивити, каквим је оштроумљем и истином умео да схвати главне моменте, и како их је дивно умео да представи. Мале погрешке, никад не ће одузети целога делу женијалност.

Коперник је основао свој систем само на покретању земље и других планета око сунца; а друге звезде стајанице одело је од сунчаног система. При том дељењу помишљао је на неједнако удаљење наше земље и других звезда стајаница од — сунца. Код Коперника је сунце средишна тачка васелене.

Коперник је почео своја испитивања године 1507; у години 1530 већ је тако далеко развио нову теорију, да је још само појединости допуњавао и поправљао. О покретању сунца и месеца почео је да размишља од године 1516, кад хтедоше у Риму да поправе календар. Основну мисао коперникову наскоро сазнаше сви људи, што се бављаху астрономијом, и сви зажелише опширно разјашњење ове нове теорије, Коперник је, истина, говорно својим познаницима, како он о томе мисли, али је јавност избегавао. Пошто је ова нова мисао била за научењаке скроз и

скроз фантастичка, то се Коперник бојао, да је научењаци не ће озбиљно испитати, но да ће је одмах забацити; још се горе бојао од ругања и подсмеха оних људи, што су слепо обожавали старе народе. Коперник се није бојао гонења од стране цркве. Библија — која додуше беше противна новој теорији — још није задобила ону важност, као после распространења реформације. Осим тога, био је први римски кардинал *Шенберг* који се јако интересовао за ту ствар, и који је замолио Коперника за препис дела му, које Коперник и учини. Три године после тога изнесе *Решик* опширне вести на јавност о новом систему. Жеља за аутентичким и опширним саопштењима, постајаше све већа и већа. Владика *Идеман Гизегонио* је Коперника да својим делом у јавност ступи. И Коперник предаде свој манускрипт ради ове цели владици. Владика је штампао дело у *Нирнбергу*. У ово време наиђе на снажног Коперника боља. Кад је први штампан егземпляр дела му дошао у Фрауенберг, још га је руком додирнуо, ал већ није био при свести; на неколико часова затим умро је.

Наравно, да су одмах на нови систем нападали; ал тада још не нападаху на њега са црквеног, но са псеудо-научног гледишта. Учени Данац *Тихо де Брахе*, покуша великим оштроумљем, установити нов систем; ал није се могло дуго сакрити, да се овај систем не може одржати.

Астрономију је даље развио женијални Немац *Јован Кеплер* из Вајла у Швапској; родио се 1571 а умро у највећем сиромаштву; *) то беше човек, који је претрпιο све беде сиромаштва једино ради науке. Године 1609. и 1618. открио је он „три кеплерова закона“ о току планета и њихових трабаната и тиме је ударио основ астрономији као правој науци.

У ово доба бавило се свештенство много више библијом, те устаде против Коперникове науке. Свештенство боље упознаде од лајика, какве грдне консеквенције скрива ова наука у себи. Папа *Павле V*. по савету Језујите *Белармина* прогласи науку о покретању земље око сунца, конгрегацијом од индекса 5. Марта 1616. — као лажну и безбожничку и забрани шест књига коперникових „*de orbium coelestium revolutionibus*“ до год се не ревидирају („*donec corrigantur*“).

У ово доба стекао је *Галилео Галилеји* (родно у Пизи као син једног племића, године 1564 а умро је 1642) научне заслуге тиме, што је скроз и скроз проучио математику, астрономију и оптику. Оно, што је он изучавао — беше потврда Коперникове — науке. Свештенство га је натерало да више не говори о новом систему и да ништа о њему не штампа. Ал унутрашњи нагон наведе га те 1630. године штампа једно дело о разним „светским“ системима. Ма да се он у овој ствари није приволео никаквом „решењу, и ма да је само узроке за и против навађао — црквени великодостојници почеше да га жестоко гоне. Одмах га бацише у затвор инквизиције римске. Године 1633 марао је на коленима клечећи опозвати своју науку („*e pur si tuove*“) затим се изрицала казна: затвор на неодређено време, уништење оног списка и проклињање новог система. Галилеј је после неколико година умро, слеп, глув а удови су га страшно болели!

Инглес *Исак Њуџин* (родно се 1642 — умро 1727), ослањао се углавном на Кеплера, и пронашао је 1680 закон гравитације и атракције. Тиме је изнашао основни закон, по коме бивају сва кретања у универзуму и на нашој земљи и по бескрајним просторијама

*) Из дела: *Culturgeschichte der Menschheit mit besonderer Berücksichtigung von Regierungsform, Politik, Religion, Freiheits- und Wohlstandsentwicklung der Völker. Eine allgemeine Weltgeschichte von G. Fr. Kolb.*

*) Мати, коју су као вештицу оптужили умрла је у затвору. Заслуге Кеплерове лепосу описане у књизи: „Кеплер и астрономија“ од П. Рајшла.

фирмамент — на земљи исто тако правилно, као и тамо, — тиме је доказао *механичку нужност* ових покретања, и тиме је ударио темељ, по коме ће се сви феномени израчунати по строго математичким законима а то је значило, да се црква од науке раставља, да се теологија са знањем може слагати само у *лажним* закључцима. *Лајбниц*, који *Њутнову* теорију грдио, добро је то упознао; ал маса осталих научењака, а међу њима и сам *Њутн* — не увидеше то. Они затворише очи и избегаваху да испитују и најмање конвенције. Тако су оковале црквене догме човечији разум!

У то време изуме (1590) *Захарија Јанзен* у Миделбургу на селанду *шелескоје*. Тек сад могло се нешто дознати о томе какво је сунце и месец, колике су планете и њихови трабанти и како се крећу. Године 1675 израчуна *Олаф Ремер* брзину светлости (посматрао је помрачење Јупитрових трабаната), године 1710 одреди *Халлеј* пут једног комета, што је по њему назван, а и време кад ће се тај комет вратити.

Године 1500. направи *Пешар Хеле* Нирнбержан, прве цевне сатове (нирнбершка јаја). 1523 штампано је прво дело у *Аугсбургу*. 1530. изуме *Јургене*, у Брауншвајгу повесмо 1538. предузимао је *Карло V.* опите са гњурачким звоном; два су се Грка гњурала у *Толеди*. Од то доба па до почетка 16. столећа беше много мање изналазака. Теолошка борба измори најбоље снаге, највеће духове. То је био један од оних „плодова“ црквене ревности, што је човек више тежио за неким други светом, тим је све више и више занемаривао своје реалне интересе. Нешто набоље пође у прве три четврти седамнаестог столећа — и то понајвише у оним земљама камо није допрео тридесетогодишњи рат. 1600 довео је енглески лекар *Гилберт*, све појаве магнетизма у један систем. 1615. чинио је *Соломон деко* опите са снагом водене паре; 1635 изнашао је *Аншон Лејвенхек* инфузорије, 1643 изумео је *Торичели* барометар; у Магдебургу изуме *Герике* 1650 ваздушни шмрк, а 1656 изнаше *Хијгене* сахат са шеталицом. У последњој четврти ове перифере опет се указује ужасна празнина у листи изналазака. Апсолутизам је жарио и палио по Јевропи; то беше, време, кад се водише ратови за наследство и освајање. Ово је трајало све до четвртог деценијума 16. столећа. 1739 изуме Француз *Реомир* термометар са живом 1753 Американец *Франклин* муњевоћу, 1763. изуме *Цемз Ваиш* (родно се 1736, а умро 1819) нов систем парних машина; енглески Фризер *Аркварјаш* 1770. изуме машину за вуну.

Да видимо, како се даље развијала наука у почетку новог доба.

У *Италији*, као слободном земљишту, усредреди се знање и наука целе Јевропе. И научењаци и вештаци поврвеше тамо. Па не само да је било људи усталаца око науке, но се и жене надметаху у лепим вештинама и озбиљној науци.

Од осталих грана природних наука највише је негована ботаника. Ботаничке баште подигнуте су на многим местима Италије; у Италији се занимаху природним наукама, а с оне стране Алапа прецираху се догматичари и теолози!

И *анатомију* су прво у Италији изучавали. У томе је већ *Мондини* пута поравнио, а по њему је ходио на истом путу *Јаков Беренар*. 1521 напише опширно дело о анатомији, и продужи учење, што га је у свом месту рођења, у Карпи, почео на ферари. Сви знатнији анатоми беху Талијани, а било их је много; а и оно мало туђинаца, што су на анатомији радили, учили су се у Италији.

Доцније превладаше у томе погледу народи с ове стране Алапа. Да се зна, како је онда у опште стајала наука, напоменућемо,

да је *циркулацију* крви у човечијем телу *Инглец Вилијам Хорвеј* открио тек у 17. столећу. Овај изванредни и женијални природњак а и анатом, изнео је 1619. резултате свога испитивања на јавност, а године 1628 штампао је расправу о циркулацији крви, коју су римски инквизитори, као безбожничку, проклели.

И ако су прво Арапи превели *Јевклида* у новије језике, ипак се Талијанима мора уписати у заслугу то, што су разјашњавањем *Јевклида* на ново створили — геометрију у Јевропи. И у Алгебри су далеко дотерали; а како су били мриарни, испитивали су небо, неговали астрологију, а после астрономију.

Песништво талијанско ни је било ни какво до 16. столећа. Тада се појаве *Аријоста* (Ludovico Ariosto — син неког племића из Фераре; родно се 1474 а умро 1533) и *Тасо* (Tornato Tasso — родно се 1544 у Соренту, умро 1595). *Аријост* је написао онај на гласу спев: *Orlando furioso* (беснећи Роланд), а *Тасо* дивно дело: *La Gerusalemme liberata* (ослобођени Јерусалим).

И *историја* и *политика* пониче код Италијана. Само им је политика била до зла бога прљава и неморална. Ми никако не ћемо да бранимо н. пр. Карактер *Макијавелија*, ал само и то морамо рећи, да баш они, који најгавнијим бојама због тога оцрњиваху Талијане, апсолутизам као бога сматраху, па или сами беху апсолутисте, или служише апсолутизму. У осталим *Никола Макијавели* био је врло ваљан историк, са оштрим, филозофским духом. Родно се у Флоренцији 1469 године, а тамо је и умро у години 1527.

Још узоритијег политичара и историка доби Флоренција у *Лудовику Тичијардинију*. Родно се 1523, а умро 1589. Још свестранији беше слободоумни сервитански пона *Павле Сарпи*. Родно се у Мљеткама 1552 а умро 1623; особито је на гласу као дипломата и као историк тријанског концила. Разумевао је старе језике, теорију теологије, математику и медицину, а при том беше оличено поштење и доброта, а покрај свега тог, смели бранилац права републике Мљетачке против папе Павла V. Одважност, дрзovitост и презирање, што га је показао према анатемн папиној, задоби ту наклоност и чуђење Јевропе, ал уједно су га због тога и гонили калуђери (Уједном нападоше на њега 5 бандита; ма да је тешко био рањен, ипак је оздравно). У то је доба завладао слободан дух целим талијанским народом.

Наука и знање задобила је у Италији тако велику важност, да су је и сами силни владари и аутономаци, као и у старој Грчкој, љубили, бранили и неговали. У овом погледу не може се задоста описати заслуга куће *Медичи*, и ако су пузавци и улизице у звезде ковали сваки и најмањи допуст од стране владине. Исто су тако и неке папе, са знатним успехом радиле. Томе за доказ служи то, што је библиотека у Ватикану постала првом у свету.

Од других народа први беше *францески народ*, који се угледао на знање и хуманистичко образовање Талијана. Свети Луј покушао је да натура поповску, достичку ученост своје народу. Ал против тога конституише се одмах здрава реакција; Францези не хтедоше бити попови. Ал како не имадоше пред-образовања за развиће на класичкој основи, то ее реакција измете у просту, сурову contra-струју; поповски систем пропао је због оштрог и саркастичког народног исмевања досетака. Безброј списа против поповштине ругало се поповској ласкавости и њиховој тежњи за гонењем. Најглавније је то: *да је иницијатива против поповства ионикла с оне стране Алапа од францеца далеко пре Лушера.* И сам *Тенширје* у својим стиховима немилостиво исмеја и на-

грди попове, што су ови васпитање у своје руке узели.

У првој половини 16. столећа заведу се у Паризу професуре за старе језике, и то са куд и камо већом дотацијом него у Немачкој. За распростирање јелинизма има врло велику важност грк *Ласкарије* и Француз *Биде* (Budeus). Исто су тако неговали медицину а особито анатомију као науку за себе. *Дишашл* је за време краља франца I. врло вешто изабрао научењаке, што ће о државном трошку да уче; а да су Францези разумеваали оно, што раде — доказују нам толике збирке и музеји.

Од свију народа најзаслужнији су за *Историју* Францези; они створише и нову грану историјске литературе. То је литература „успомена“ („mémoires“), која нам представља истина једнострано догађаје историјске, ал кад и кад врло вешто и јасно. У том погледу на гласу су мемоари *Филипа Комина* (родно се 1445 а умро 1509) јер он је као државник од уплива служно Карлу добром, Карлу смелом а после и Лују XI.

Особито је годила народном карактеру *сашира* у разноврсним облицима. На овом пољу први се огледао *Вилон*, који у осталим беше само — женијалан скитница и дола. За њим дође *Клемен Маро*, који преведе (у пркос свом раскалашном животу) псалме, и то тако дивно и вешто, да је у срце погодно народни дух; зато и беше успех превода му исто тако огроман, као и *Лутеров*. После њега дође *Рабеле*, поп, који се скоро задавно у гљубу и калу незнања, и неваљалштине, ал који је тако врло дивно умео да пева сатиру, да су га стотинама година читали у свима круговима; сви му се чуднше што је за тако кратко време грдан уплив стекао, у народу. Још ћемо споменути, „Satyre Menippée“; њу су саставили најразборитији и најдосетљивији људи у францеској; ту се исмева живот попова и њихових лакомих савезника Гиза; а ради тога узели су име старог циничког филозофа Менипе.

Особити начин посматрања, досетљивости сатире, развио је *Монше* у: „les essais“ То је, као што Францези веле, нека врста „животне“ филозофије; ма да су са школског гледишта јако нападали на то дело, ипак је то дело јако упливисало и на народ и на писце, као што се то може видети чак код Бајла и Волтера.

У Историји се особито одликавао *де Ту* (Thuanus); а Језујита *Пешо* (Петавијус) први је хронологију основао као науку.

Силни кардинал *Ришеље* покуша као научен и моћан човек да францеску подигне и узвиси не само на пољу силе, но и на пољу душевног развића. Труд његов за изучавање францеског језика и књижевности, није био без успеха; томе је допринела много и академија. Од Ришељеовог времена почела је францеска литература да заузима прво место у свету; од Ришељеовог времена заповедао је францески језик целој Јевропи. од времена Луја XIV. пониче тако звана дворска књижевност са свим погрешкама такве литературе. Ал дела тројице драматичара, Корнеља, Расина и Молијера увек ће остати важна, *Пешар Корнељ* родно се 1606 а умро 1684; он је подигао францеску трагедију на класичком основу. *Жан Расин* родно и 1639 а умро 1699; био је зналац класицизма па зато се и види у његовим трагедијама као и у Корнељевим, нека декламација и укочено држање. Трећи беше *Молијер* (управо: Жан Баптист Покелин). Родно се 1622 а умро 1673. Он је умео да у својим шаљивим играма са ненадмашивом верношћу и дивотом представи прости погрешке и пороке људске, привидну светост и неваљалство попова. Особито вештак у приказивању разноврсних карактера, истинитих слика и елеганцији језика. Ал баш онде је избегавао Молијер сатиру, где је била најнужнија, наиме за „високе сталеже“.

за двор, за самог краља. Изгледало је као да Молијерова цел беше само то, да весели краља. Само су понови осетили оштрину Молијерове сатире у Тартифу.

За време ове перијоде Немци су далеко заостали у душевном развићу иза оба романска народа, иза Талијана и Францеца. Немци су још писали латински, кад су писци других народа свој матерњи језик употребљавали и тиме не само на научењаке но и на „средњи

љени, ал женијални витез; родно се 1448 у дворцу Штекелбергу у Франачкој, а умро у највећој беди 1523 на острву Уфенау-у на цирншком језеру. Он, који је нај боље од свих својих савременика разумевао латински, оставио се писања латинским језиком; писао је само немачким језиком своје брошуре, којима је запамтно дух народни. Само он и Лутер могли су да распале народ за какве више цели; осим тога Хутен имађаше диван

драматичар шпански. Родио се у Мадриду 1601 а умро 1687. Шпањолске драме у 16. и 17. столећу јако упливисаше на развитак инглеске и францеске драматургије. Осим драме задоби у Шпанији и роман необично значење. *Дон Кихот де ла Манча* (ову је сатиру написао досетљиви и женијални *Сервантес де Саведра* — родио се 1547 а умро 1616) весели и данас хиљадама људи, и шиба „витештво“ средњега века, тако да ће за дуго вре-

Костајнички град.

сталеж“ [упливисали. *Јован Рајхлин* (родно се у Пфорцхајму 1454 а умро 1524) и *Јерасмо Рошердам* омиљеше и распространише код Немаца грчки језик и књижевност. Чивут *Пфеферкорн*, који је прешао у хришћанство, поче да обраћа у своју веру људе; а фанатички су попови наравно помагали. Пошто су ти фанатичари почели и Рајхлина да грде, изађе на свет: *pistolae obscurorum virorum* (Briefe der Dunkelmänner — писма обскурената), и од то доба поделише се хуманисте и обскуранти у два логора. Овај реформаторски покрет упливисао је и на немачки језик. Ако је ко хтео да народ за себе задобије, морао је писати онако, како ће га народ разумети. Лутер је имао само зато тако огроман успех што је умео да пише немачким језиком. Осим тога могао је тако да пише само *Улрик Хушен* — сироме, остав-

XII.

дар песнички а Лутер не. Хутен је ценно реформацију не због теолошке но због политичке тенденције. Зато морамо двоструко жалити рану смрт овог женијалног човека.

Од осталих западно-јевропејских земаља, на гласу је *Португалска*, која се готово у свима правцима развијаше. *Камеис* (родно се 1524 у сиротињској кући а умро у Лисабону 1579) био је и песник и војник; он је спевао најбоља епновога доба — *лузијаде*. Шпањолац *Јерчила* покуша да спева слично дело: „*Araucana*“, ал то дело и по садржају и по облику заостаје иза лузијаде. У Шпанији се брзо развило *позориште*. Први ваљан драматичар беше *Лопе де Вега* (родно се у Мадриду 1562 а умро 1635). Кажу, да је написао 1800 позоришних дела и 400 других списа. Више вредности заслужују дела *Калдерона де ла Барке*, који беше најизврснији

ме још бити — класичка студија.

У *Инглеској* је задобила књижевност неку важност тек око половине 17. столећа. Пут је поравнао још песник *Шајсе* (умро 1405) Већег уплива имађаше *Сиенсер*. У *Вилелму Шекспиру* (родно се 1564 а умро 1616) појави се најславнији драматичар новог доба. И ако су га други у појединостима надмашили — у главном га још нико није ни достигао а камо ли превазишао. Један критичар вели за Шекспира: „Дубље од Шекспира није још ниједан човек загледао у најтајније мисли душе човечије, нико још није насликао боље разноврсне карактере и ситуације, нико их већом топлотом и истином представно. Вештачки нам је изнео на среду лепу страну човечије природе, а уједно обележио најгоре афекте а и страсти.“ Немогуће је да се опише у мало речи оно, што је Шекспир учинио.

Још један енглески песник вредан је лаворова венца; име му је *Џон Милтон* (родно се 1608 а умро 1674). Као одушевљен републиканац оплакује у „изгубљеном рају“ пропаст слободне државе. Уважним политичким борбама, што се у његовој отаџбини догодише, увек је означавао Милтон, да је слободна штампа први основ црквене и политичке слободе. У делу: „*Defensio pro populo Anglicano*“ смело је бранио права народна и доказивао је да народ сме издајничког тирана, као што беше Карло I. казнити. Од осталих писаца вредно је да споменемо сатиричара *Свиџа* (родно се 1667 а умро 1745).

За развитак културе била је од веће важности *филозофија Картезије* (René des Cartes) је први потресао научно стару труду зграду шолске филозофије. Картезије беше францез и родно се 1596 у Турени; 1621 оде у републику Холанд, да се тамо посвети слободној науци, а особито да установи нов, чврст филозофски систем.

Он је учио да се биће бога састоји у мишлењу, у самосазнавању. (cogito, ergo sum!). До праве истине може се само сумњом доћи. А тим речима означена је противност црквене и филозофске основе; тамо је вера, овде критика. Кад га је краљица Кристина позвала у шведску, он оде тамо и умре године 1650. Осим логике и метафизике занимао се највише математиком и физиком; и што је на овом пољу израдио, то му је осигурало уплив на другом пољу.

Смелије од свију пошао је напред *Спиноза*. Целог свог живота борио се с црном сиротињом. Ал зато ипак није клонуо. Родно се 1632 у Амстердаму а умро је 1677 после тешке болести. Луј Фајербах вели о њему: „Спиноза беше први, који је ступио у отворену борбу с теологијом, он беше први који је рекао да је свет дело *мишог* бића — први, који је рекао да *природу* треба схватити у универзалној и религијозној јој важности. Спинози је појам божји — васелена, то је код њега нека врста пантеизма; из бога-васелене — мора све произлазити, а ово произлажење је — у неком смислу највиша слобода. Сувременици Спинозе не могоше поћи за снажним његовим полетом; ни најближа периода не разумедога; тек новије доба оценило је његову заслугу *).

Џон Локе, Инглец, родно се исте године, које је Спиноза, дакле 1632, а умро је 1704. Он није имао тако оштроумље као Спиноза: али ипак узбуни он човештво (особито књигом: „*Essay concerning human understandig.*“) и знао је да непосредне, практичке потребе човечије задовољити треба. Његов филозофски систем оснива се на Бако-у и Картезију и води к материјализму. Као изворе сазнавања навађа он: рефлексију, искуство и посматрање. Он је полазио од основне мисли: ништа нема у човечијем *мишлењу* што није *чулима* дознао. При томе је смело осветлио политичке, религијозне и социјалне одношаје. Божанствено право краљевства није код њега милости нашло; у религијозним стварима захтеваше он потпуну толеранцију, једнако право за хришћане и чивуте, Мухамеданце и безбожнике.

Од ученика задоби му највећи уплив *Шатесбајр*; овај није поставио нов систем но је као вешт писац у елегантном облику а

као човек од уплива раширивао практички у вишим круговима неверовање у бога.

Још даље пођоше *дејисте*, на челу им *Толанд*, који оштрим оружјем нападоше и хришћанство и сваку религију, не марећи за лелек и тужњаву црних попова.

Истим путем пошао је и *Болингброк* (Хенри Ст. Џон). У књизи: „важно посматрање хришћанских религија“ напао је у опште на хришћанство, а посебице на писмене споменике хришћанства и доказиваше да је то дело хотимичне преваре или фанатизма пишчевог. Пентатеух сматраше он као — донкихотијаду. У новом тестаменту уважавао је само прва три јеванђељиста; на бесмртност душе није веровао. Историјски начин писања му знатно упливсаше на енглеске историке *Гибона* (родно се 1737 а умро 1794) и *Хумеа* (родно се 1711 а умро 1776). Осим њих беше још на гласу историк *Робертсон* (родно се 1721 а умро 1793) но он се не удаљаваше толико од обичног пута.

У *Немачкој* почеше тек *Лајбниц* и *Томазије* да потресају труду зграду старе филозофије, ал што су хтели, то нису могли учинити. *Кристијан Томазије* родно се 1655 у Лајпцигу, а умро 1728; он беше први учитељ на универзитету који је својим матерњим језиком предавао, и први који је *брак као грађански уговор схватио*. Знатнији беше *Лајбниц*. Родно се 1646 у Лајпцигу а умро 1716. Овај човек одликовао се свестраношћу и темељним знањем; он је силно потресао дух Немаца за испитивањем, а стекао је знатна уплива и код поглавника у држави. У црквеним стварима сасвим као да се променуо — он је напао на Њутна због закона атракције и гравитације, што природну религију поткопава, а ону, што се исповеда, одриче! Друга је погрешка *Лајбницова* та, што је тежио за *милошћу* на дворовима.

После њега дође *Кристијан Вољ* (родно се у Бреслави 1679 а умро 1754) који је употребио идеје *Лајбнинове* и *Декартове* те је створио нов филозофски систем. Због својих идеја беше протеран, књиге му забрањене, после га опет натраг позваше, и младим њима би заповеђено, да уче *Волфову* филозофију. Толико је у оно доба зависила наука од ђуди једног владара!

У ово доба појавише се у *Францеској* три човека од неизмерна уплива на народ, на народна посматрања и живот. То беху: *Волтер*, *Монтескије* и *Русо*.

Волтер (управо Мари Франсоа Арује — име Волтер дао је сам себи), родно се као син одличног адвоката године 1694. Учио се у језуитској школи и врло је рано дошао у фриволна друштва. Већ као младик био је затворен у бастиљу због неких стихова на Луја XIV., и зато је смртно омразио својевоље и тиранлук, као што доказују и његови антицрквени списи. Још у младом добу постао је најславнији књижевник, и да га не би ухватили, склони се у Инглеску. Кад се врати у францеску позове га к себи *Фридрих II*. у Сансуси, ал како се није могао с краљем слагати, оде у *Фернеју* у *Женеви*, где је живио богато као највећи владар. Умро је године 1778. Знање му беше опширно, ал не темељно, па и опет није ни један писац тако снажно упливисао на народ као Волтер; нико није с истим успехом победио политичке а особито религијозне предрасуде. Ма да је сам кнезовима ласкао, ипак се снажно противио апсолутизму. Не може се порећи, да је радња *Волтерова* била предигра францеске револуције. Хришћанску цркву је ужасно мрзео. Особито је волео рећи: „нек“ „се уништи та бесрамница!“ (écrasez l'infame!) Волтер је постао *јевропском силом* због духа, шале, вице, сатире, хумора, досетке, због необично вештог стила у прози и стиховима; њему сула-

скали аутократе пруске, руске и францеске; а све земље и сви људи дивили су му се. Ал при свем том није ниједно дело *Волтерова* класично; све их је преценило пређашње столеће. У његовим песмама и драматичким делима огледа се ејајна вештина у говору и ненадмашив дух; и његова филозофска дела не баве се оним, што се у *Немачкој* под тим изразом разумева; а његово дело: „*Essai sur les moeurs et sur l'esprit des nations.*“ то је први покушај *Културне историје*. О *Волтеру* можемо рећи да је он представник човештва, а *свештац* у науци.

Друкчије је делао и живио *Монтескије*. Име му гласи: *Charles de Lecondat Baron de la Brede et de Montesquieu*, а родно се 1689, умро 1755; рано је постао председником парламента у *Рордо-у*. У књизи: „*Lettres persanes*“ („*Персијска писма*“) напао је на стање у францеској, а особито на попове; исмевао их грдно. Како се дуже бавио и *Инглеској*, завеле конституционалне уредбе. Оне му посташе идејалом. С тога напише књигу: „*Esprit des lois*“ („*дух закона*“), и мисли, што их он у тој књизи наведе, беху доста важне за револуцију.

Трећи беше: *Жан Жак Русо*. Родно се 1712, а умро 1778; живио је нередовно, карактер му беше сталан и непоколебљив, а дух огроман. Родно се у *Женеви*, бис је републиканац, борио се с животом и нападао је на уредбе у францеској. Није никог штедио; од његове дијалектичке оштрине бојала се и црква и држава а особито трула социјална зграда. Само је штета што је писао у парадоксима и у самим негацијама. Код њега је само праствање ваљало.

Још отвореније и смелије пођоше у борбу *енциклопедисте* и *материјалисте* против хришћанства и против сваке позитивне вере. Већ пре њих рекао је *Бајле* у: „*Dictionnaire historique et critique*“ да се вера и разум не може сложити. За њим дође *Дидеро* и дрско изјави да ни један човек не може доћи, до *натприродног* знања. Зато га затворе. *Дидеро* зауми смелу мисао да са својим пријатељима књижевницима напише једно дело, што ће сваку поуку осветлити у правој светлости без икакве штедње и лагања; радило се око оне славне *енциклопедије*. Онај на гласу предговор саставио је *Алембер*; и *Волтер* је радио на томе делу. И попови и либералци и демократе подигоше против ове истините науке вику до неба.

Међутим *енциклопедија* беше научно написана. Већина материјалиста, на челу им *Холбах*, не пазише ни мало на форму. Чланци, што су читав свет узбунили, беху ови: *système de la nature*, од самог *Холбаха*; обе књиге *de l'esprit et de l'homme* од *Хелвеција* и *l'homme machine* од *ла Метрије*. Сви писци не хтедоше ни споља да штеде мисли, што су тада владале, шта више, радоваше се кад су могли да пецну противнике.

Док су други народи тако дивоским корацима корачали на путу науке и просвете, догле је у *немачкој* књижевности завладала простота и укоченост, и тек под *Фридрихом II*. пође нешто на боље ма да је овај мрзио све што је немачко јер се тако заљубио у францески језик и књижевност.

Лесинг (родно се 1729 а умро се 1781) беше први писац, који узвиси немачки језик у својим „писмима о књижевности.“ *Лесинг* беше човек смелог духа; није сањао о цркви, није био лармаџија либералац. *Лесинг* беше и заступник *опћег хуманишества* и у овом смислу рекао је: „*Похвала ревностног патријете*, тоје, како ја мислим, последње, за чим би ја тежио; а наиме таквог патријете, ради кога би заборавио да треба да сам „*свештски грађанин*.“ Уз *Лесинга* стоје још и *Хердер* (родно се 1744 а умро 1803) а особито *Виланд* (родно 1733 а умро 1813). Ви-

* Ево још неколико изрека *спинозових*:

„Религијозне предрасуде, то су знакови пређашњег ропства.“ (Præjudicia circa religionem sunt vestigia antiquæ servitutis).

„Незнање је извор свијих зала.“ (Ignorantia omnis malitiae fons est).

„Сазнавање јединости нашег духа са природом, то је највише савршенство човечије.“

„Страх је оно зло, којим се сујеверје раба, храна и подржава. Само док страх влада, мора се човек борити са сујеверјем, и све, што је човек некад у религијозном лудилу поштовао, то је било вусто уображење страшливог, лукавог духа.“

ланд имаваше огромно класичко знање и францеску лакоћу стила, и онај, кога грди због његовог францеског стила, треба да и на то помисли, да је такав начин писања био *једини* пут, да се задобије шира публика. Лесинг се далеко држао од францеског стила, шта више и устао је против њега тиме, што је упознао Немце са Шекспирем; па баш зато, нису му дела нашла толико читалаца, колико Виландова и Хердера! Главна заслуга ова три човека та је, што су немачки језик из основа преобразили; и то све учинише за 20 и 30 година!

И на *песнишву*, почело се много живље радити. Осим Лесинга, Хердера и Виланда, подигоше се још и млади људи из „гетиншког песничког савеза“ а на челу им: *Хелши, Фос* и оба *Штолберга*. Фосу припада заслуга, да је Омира превео и тиме као неку немачку књигу написао. А после њих указаше се оба песничка ироја *Шилер* и *Геше*. О овима није нужно говорити, јер им читалац већ и изближе зна превелику вредност и ненадмашивост.

А међу тим *филозофија* беше опала; дела *Рајмара, Хердера* (као филозофа) и *Менделсона* не заслужују баш велику важност. Тек *Кант*, основа нову еру филозофије. Родио се 1724 а умро 1804. Особито му је важно дело: „*здравог разума кришика*“, које је издао на свет године 1781. Он је у овом правцу прокрчио пута. Његов прост, и ако не женијалан начин писања, имао је тим већу вредност, што сви вероваху у нешто мистично, „магловито“ и заносљиво.

Пре но што завршимо ово наше посматрање, да у кратко наведемо и нешто о *васпитању*. Први од уплива на том пољу беше *Гусо*; за њим дође *Базедов*, који поче да замишља неке *планове*, али непрактичке. Практичније делаше *Кампе*, а после њега *Салуман*. И ако би могли што пребацити овим људима, као н. пр. да су се старали о користи, и то о *непосредној* користи школа а нису пазили у опште на васпитање — то ипак беху њихови успеси од велике користи. Дух, вредан и усталачки дух беше пробуђен, и врата се отворила новом *научном* добу златне просвете и науке.

Станиша.

Народне умотворине.

Питалице.

Скупно их у Херцеговини *Вук Врчевић*.

(Свршетак.)

209. Питали Црногорца на самрти: Јеси ли коме што дужан? — Јесам Турцима много, а Ришћанима ни паре. — А имаш ли икад ништа да коме што оставиш? — Богу душу, а земљи тијело.

210. Питало муж жену кад је умирао: Ми слнш ли се удават ако ја умрем? — Прве године не ћу, а друге како видим.

211. Питали мајку: Ма забоба! брзо ли ти ова шћер узрасте? — Госпоцка се лоза на високо пење. А из куће се закашља некакав ђед па: Хе мој синко зла трава и коприва брзо расте.

212. Питали рају: Ко у вас вади зубове? — Берберин болесне, а Турци здраве.

213. Срету се у дубокој старости два познаника па један упита: Како си? — Све натрашке као ракова ћеца, а ти? — А ја ногама у гроб.

214. Питало дијете оца: Како је месо најслађе? — Језик. — А најгоре? — Језик.

215. Питало херцеговачки поп приморскога: Како живиш с нирном? — Мршаво, не оће нико да се жени, а ти? — А ја јошт мршавије, не оће нико да умре.

216. Питало Црногорац рају: Ко вам је најтежи? — Гладан Турчин и снт Ришћанин.

217. Питало бег бега: Како је код вас љетна родила? — Добро, никад боље, и недај боже овако до године. — А за што алајсум версум? — Ко би онда сносио ситана влажа?

218. Питало муфтија кадију: Ко ти је најтежи у суду? — Гладан Турчин и паметан раја.

219. Уздахне кадија и са дна срца јекне, а упита га кадиница: Што ти би еџендија, корана ти? — За то што више не суди раји коран, но царски канун.

220. Питало калуђер фратра: Како твоје овчице? — Да ми није прошње не бих имао ни ношње; а твоје? — Да ми није конопца не бих имао ни подроца.

221. Рекао бег калуђеру: Благо тебе дуовниче јер и не мислиш о жени и о ћеци као ја. — Ако ти је криво дај да се промијенимо, да знаш како је овамо? — Док се мало размислим.

222. Питало бег бега: Како си с' чипчијама? — Па Бог и душа, Бог да прости! неки давају и слушају аламосум, анеки ни давају ни слушају арамосум. (т. ј. први благоловени а последни проклети).

223. Питало старац старца: Како си? Ево ме јошт на број, дадијао дому а омилно гробу, а ти што радиш? — Чепљем земљу док она мене почење?

224. Питала сестра брата: Зашто те ага онако крвнички истојага, сестри леле? — Шутити! како се дрло није толико никрваво.

225. Питала херцеговачку ђевојку црногорска: Које пјесне ваше ђевојке најрадије пјевају? — Е моја секо! да давају кукат чинило би нам се да пјевамо.

226. Питало побратим побратима: Јесте ли се (браћа) раздијелили? — Нијесмо јер је само најстари брат ожењ.

227. Питало сељак сељака: Јели истина да си јесенас шћер удао а сина оженио? — Јесам брате! једно зло из куће а друго у кућу.

228. Питали ајдучи арамбашу: На што нам треба највише пазити? — На образ! све за образ, а образ ни зашто.

229. Питало црногорац приморца: Између ваши људи чије живот најчудновати? — Мрнарски, а ваши људи? — Ајдучки.

230. Питали паметна чојека: Шта на овоме свијету највише царује, али здравље али памет? — С' парама обоје добро је, а без пара обоје ништо је.

231. Питало младожења мајку: Што ти се чини ова моја млада? — Добра ако оглухнем. — А зашто? — Кад су је из рода извели завикао је некакав ђед: благо кући одкуд излазиш, а куку оној у којој улазиш.

232. Питала свекрва невјесту: Шта те учила мајка? — Играти и пјевати, јести а не прести, спавати а не ткати, и мужа гилићати а свекрви одговарати.

233. Питало побратим побратима: Кад се оно ожени? — Лани. — А кад одкад нијеси запјевао? — Од лани.

234. Питали циганима: Очем највише живиш? Од ђурђева до митрова пријеваром и наковањем, а од митрова до ђурђева лажом и прошњом, нашао сам да је најјефтиније.

235. Питало ага чипчију: Ма болан! буд ли ја лагох данас у мешћема, што тебе шће да без потребе поговараш? — Да ти помагам лагати мој златни ага!

236. Питало муж злу жену: Оли се један пут проћи до садашњег зла, док се нијесам од твога јада утопио? — У мору је мекше а у чатрљи много љепше, па бирај соколе што ти је од воље.

237. Питало паша турке; Ко вам је најтежи у комшилуку? — Влах јунак, и празан чипчија.

238. Питало аџија рају: Кад ви је ово Божић? — Ово је трећа годинна, еџендум, да га нијесам прославно. — А зашто не болан? Богме ми је ага сваке године то — гладнији, а ја све то јаднији.

239. Питало бег чипчију: Знаш ли болан да се примиче рамазан, шта си ми приправио? Мој златни беже! до сад ме нијеси никад питао него узимао као своје.

240. Питало момак стрица: Како је живовање чојеку са женом? — Ако је до добра овако му је добро и живот, а ако је зла онда до вијека роб и жив граб.

241. Питало муж жену: Што но пас лаје? Ја не знам. А чула им шћер, па полако у себи: ако ви незнате ано знам ја.

242. Питала жена мужа: Каква је кожа на овн свијет најтврђа? — Луда мужа: на главн и лаживца на образу.

243. Питало Берћелез алија Марка: Оћеш ли да се побратимо? — По твоме јунаштву бих, али по имену нећу нити бих за сво царво благо.

244. Питало султан Марка: За колико би се Марко потурчио? — Ни закакве паре, а кад би се ти поришћанио мојега ми брка они исти час потурчио. — Ма болан зашто? — Зато да знаш како је раји под турцима.

245. Питали Турци Марка: Што ће рећи да не пушиш дувана и кафе не пијеш? — Зато да не будемо дружина.

246. Питали Турци Марка: Ма Марко богомоље ти! зашто су ти турци мрзни, и зашто се с'нама не помириш? — Зато што нам се ђуд не судара, и јошт за нешто што ја знам.

247. Питало јагње вука кад га је преко рамена преметнуо и бјежао: Куда ћеш самном? — Нећу далеко. — А што ћеш од мене? — Причекај мало знаћеш.

248. Питало чипчија агу: Да нијеси забравно ону краву да ми платиш? — Не чујем около мијене. Онда чипчија спусти на мање глас па: А кад ћу ти оно масло данијет? — Шта зар нијеси га донио? — Као да чујеш? — Мијенило се.

249. Питала Мајка скоре удату шћер: како си са свекрвом? — Никуд боље! Боже ми је сачувај од нећеље до понећелника.

250. Питали пса: Зашто на свакога лајеш? — То ми је занат, а ко ми залагај баџи платим му срепом.

251. Питало Црногорац Херцеговца: Има ли колико пушака у вас за бој? — Има и људи и пушака али не мамо војводе.

252. Питало муж жену: Имамо ли што вечерн? — Беца су вечерали мало каше, а ми имамо добре воде и милосне воље.

253. Питало неко змију: Зашто ме у једе кад ти ништа не учиних? — Ко ти је крив да си луд? Те су ти биле руке и ноге?

254. Питали Црногорца: Што му је вазда пунао у кући? — Никад ништа осим пушке, и у риједко врган кртеле.

255. Питало магарац кад су га товарили: Ма оћу ли, ја све то носити? — А да ко, но ту? — Таман! али знај да ја ако не умријем рећ, умријем лећ.

256. Питало магарчић оца: Што ће рећи бабо те од давна не пјеваш? — Е мој синко, по једном долази Бурћевдан у години.

257. Питало сељак грађанина: Што сте тако крвезуби, и бљиједи у образу? — Од велике мудрости? — Богме док се мудри намудрују људи се науживују.

258. Питало грађанин Херцеговца: Како вам је госпођа? — Ма чија госпођа? — Твоја жена. — Хе мој господичићу, у нас жене не господују него робују.

259. Питало побратим побратима: — Јеси ли колико пута избио жену? — Прави муж никад не броји ни пољибце а камо ли ударнице.

260. Питал невјеста младожену: Јесам ли ти мила? — То ти знаш. — А јесам ли ти добра? — То ја знам.

261. Питала родиља жена примаљу: Јеси ли ти кад рађала? — Не ја. — Ада кад не знаш како се рађа, нећеш ти мене бабити.

262. Питало Приморац Црногорца: Јеси ли ти ђелоз (ревљив) на жену? — А што је то ђелоз, али се једе али пије. А кад му каже шта је, упита Приморца: А зар немате ви тојага?

263. Питали попа, је ли се мука запопити? — Сто пута ласније запопити него једном распопити.

264. Питали попа; Зашто ви попови боље чувате ваше жене, но ми наше? — Зато што ви можете четири промијенити, а мене недају до једне.

265. Питали калуђера: Зашто вазда просите? Немојте се ни ви женити, пак ћете и ви под старост просити.

266. Питало грађанин сељака: Жени ли се свако у вас? — А да како? — У нас мало ко. — Зато се и ископасте што вас сустичу девоја чке клетве.

267. Питало син оца, кад је по свијету хтно поћи: Од шта ми се ваља највише чувати? — Од туђе муке, и туђе девојке.

268. Питало оца попа: Виче те ли ви по пет пута на дан с' мунаре да народ иде у богомољу? — Не ми, нијесмо луди да се утомах деремо, но куцнемо у звонце, па коће доћ нека дође.

269. Питало млад момак мајку, од какве се женске имам чувати? — Од старе девојке, од младе планинке, и од гиздаве латинке.

270. Питали мрнар: Каков је ваш живот? — Мучан и премучан, добро се рекло; млад мрнар, стар прошјак.

271. Питало син оца: Који је крух најмекши? — Калуђерски и фратарски. — А нојтврђи? — Царски и мрнарски, на њему је седам кора.

272. Питало неко крчмара: Пошто ти је вино? Стари људи ни јесу никад питали „пошто је“ него „точи механично!“

273. Питали дијете црногорско: Како си провео ђетинство? — Од 4. (године) до 6. чувао кокошке, од 6. до 9. јагњад и козад, од 9. до 12. шиљез и јарад, а од 12. кад ми обукоше гаће пушку за пас, па уз планину на глас.

274. Питало турчин чобанчића у планину: Јели ти влаше пунана та пушка за пас? — Док смо ја и ти сами, доста би за тебе било колико је у пој.

275. Питали Марка: Који је најбољи јунак? Они кад прегне да гине, а све што има у онај час заборави.

276. Питали сокола: Зашто вас је мање но икакви други тица? — Зато што се ми рађамо да јуначки гинемо, а не да мрцино живимо.

277. Питало приморац Црногорца: Зашто ви не шиљете вашу ћецу по мору као ми нацу? — Би смо даније ваша локва онако мека; море је невјерно поље ће се без замјене гине.

278. Питали Марка кад је умирао: Је ли ти жао свијет промијенити? — Не мене, него жалим што се након мене неће више Марка родити.

279. Питало болестан муж жену из постеле: Која су доба диеви? — А ћеца искрај ватре једногргли повичу: Ручања доба бабо! ако ти неможеш ми можемо.

280. Питали селани кнеза: Од како си почео судити, кога ти је било најмучније умирити? — Мајку и жену.

281. Питали кнеза: Има ли више по сибије у кући од глади? — Има много виши. — Ма које? — У којој кући има више од једне жене.

282. Назвао Турчин Марку „добро јутро газно!“ а он: Ма што ће ми твоје добро јутро! Кад ја знам што ми мислиш, и што би ми ударно да можеш.

283. Нанио ђерђелез алија с' пунаним бардаком вина Марку: Здрав Марко влашке чукаре мајко! оћемо ли у кап? — А Марко на-

точни леђен па: Здрав Алио турска бално! не пију јунаци вино с' бардацима но с' леђенима.

284. Питало Херцеговац Приморца: Имаш ли брата! тешко брату вазда без брата. — Да је добар брат и Бог би га — да му је за славу — имао.

285. Питала мајка Марга: Јесте ли се ви два брата (Марко и Андрија) кадгођ поннатили? — Умирили су нас турци, а кад немамо што дијелити, немамо се околу чега ни инатити.

286. Питали мужа и жену; Ко вас завади? — Инат. — А ко вас умири? — Сами међу се.

287. Питали Марка: Ма како можеш махати с' тако тешким топузом? — Не маха се ш'њиме много но то једном, па му више нетребује мелема.

288. Питали старца: Ко је човеку најбољи друг? — Добра жена. — А који је најгори? — Зла жена.

289. Питало Приморац Херцеговац; Имате ли ви телеграф? — Не ми, и не требају нам докле има мо жена.

290. Питало грачко дијете црногорско: Знаш ли читати и писати? — Не ја, а што ће ми кад ме отац неће ни попити ни калуђерити.

291. Питало Херцеговац Бошњака: Учим ви розисте шјемена? — У хамбаре, а ви? — Ми бољи у торбицу, а тањи и тањи у чарану.

КЊИЖЕВАН ПРЕГЛЕД.

1. ВОЈЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА.

Војничка штудија С. Грујића

б. управитеља тополинице и артиљер капетана У Крагујевцу 1874. — Друштвена штампарија мала 8-на. стр. 150.

2. ПРОЈЕКТ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ВОЈЕНЕ СНАГЕ СРПСКЕ

од мајора Чолак-Антића.

„Исток“ 1875. бр. 31—36.

3. МИСЛИ О ВОЈЕНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ СРБИЈЕ,

написао Паја Путник.

У Панчеву 1875. штампарија браће Јовановића 8-на. стр. 158.

(Свршетак)

Унутарња диоба и састав војске.

Грујић дијели земљу на 9 територијалних дивизија (и на 9 политичних војводства). У свакој дивизији има 9.120 глава и 24 топа, свега активне војске и бораца и небораца 83.000 са 216 топова. У рату долази к тому свакој дивизији 2030 м. = свега 18270 м. *попуњавајуће* војске, дакле би била редовна војска 101.350 гл. са 216 топова. Резервне војске има такођер 9 дивизија по 5500 и 12 топова свега 49.500 људи и 96 топова. Сва дакле покретна војска изнаша број од 150.000 са 312 топова; посадне војске има у свакој дивизији $4000 \times 9 =$ свега 36000.

Путник се слаже са дијелењем земље у девет *окужија* (само што му је име војводство зазорно и феудално!), али будући да су његови полкови већи него Грујићеве дивизије (и да нема попуњајуће војске), то му је и сва војска већа.

Ја сам у том погледу моје назоре већ горе код стратемских јединица казао и само ми је чудно да Грујић једва нешто прео два топа на 1000 коњ. и пјеш. има. *Зар ил Србија нема више?*

Издржавање војске. (Храна и оћећа.)

Обадва гг. писца се држе садањег земаљског буџета т. ј. 35. мил. гроша годишње, обадвама је $\frac{1}{3}$ тога буџета као „*maximum*“ за војене потребе, дакле годишње 10—12 милионагроша. На тој основи трошио би Грујић по својој организацији 9.751.960 гроша на војску, а са остатком од 2 милијона гр. на бављао би оружје.

Путник рачуна трошкове своје организације на годишње 9.657.440 гр. али тај новац да се подмири „*околским иррезом*“ а садашњи буџет сматра, као безусловно нужну допуну војеног вјежбања и усавршења војске. У Путникову су рачуну сви пјеш. штопски официри и њихови побочници пјешнице, официри носе телећаке као и момци, а осим позивнијех официри неби дао ни у *рашу никоме плаће* нег само храну, а само *после добивенијех бишака да се даје награда* у новцу оним одјељенма, која се одликују, а плаћа оним одјељенма, која су привремено одаслана (*detachirt*) па им храна сљедовати неможе.

Главномое војводи треба — ако буде добар успјех — обећати после рата 20.000 талира годишње.

Ја се немогу ни с Грујићевијем ни с Путниковијем прорачуном сложити.

Постепено оружјање било би прилично, да хоће и догађаји да чекају. Али ево већ и слијепци морају виђети, да оријентално питање јурн баш рјешењу. Зар Србија има кад постепено поступати?

Тако исто су премалени кадри, нарочито официра. *Жалибоже отела је мах лажна мисао, да у рашу може бити сваки официр, а у миру да могу бити само некоји избрани. Ја понављам; баш у рашу морамо имати добре официре, јер је раш шекар ирактични рад* војске; ако се у миру што и погријеша, а то није од толике штете као да се у рашу погријеша, јер *рашне иргрјешке сшају крви животи и слободу народне!*

Кадр официрски мора бити *подуни број официра за сву активну ш. ј. оперативну војску и прве и друге класе. Нека нико некаже, да се, чим букне рат могу попунити официрска мјеста са вјештијем подофицирима. Ови вјешти подофицири ће се повисити на мјеста погинулијех и рањенијех, а вјерујте раш ждере јако официре, јер се сваком војнику казује: гађај официра! гађај вођу! Могу се приштеђети некоји виши чиновни пр. генерали, али од полковника ниже мора бити све *комилешно*. Путник ми се у неколико руга, ће сам неће прије рекао,*) да се *неможе из среског началника шако лако мајор изшесаши*. Ја упркос тој рузи остајем при томе, јер сам видио то изтесавање у „једногодишњијем добровољцима.“ *Војнички је занаш, уједно вјештина и знаност и умјешност*; ниједном вјештаку неопонира тако предмет његовог рада, као војнику *неирја-шељ*, да и неспоминџем *фрикције* у сопственој војсци. Ту није доста само викнути хура! ил напријед! *ћекад пропаде војска и прије, него што дође до мегдана, кроз глад, голу, болести несмислене маневре и др. Официри морају у миру за рат студије правити у сваком смислу, није доста да 5—6 иду у Берлин, Беч ил Париз, морају сви редом не само да се изуче свему знању војеном, него да особито изуче земљу и пограничне околице иза међе. За 100.000 војске треба 4000 официра. Нетреба их толикоди „*нестављају*“ 8—13000 новака, ил да пишу у војеном министарству, али могу се за њих наћи многостручне радње које и земљи користе, а овамо и њих вјежбају. Официри могу земљу тријангулисати, уједно и *рекогносцирати*, манирати и катастер провести могу код прављења друмова и мостова цивилној инжинерији помагати, а уз сваки тај посао и *аисолушно војене за-дашке рјешавати*. Судије и началници морају у рату *остати код куће* као управитељи земаљски, јер *ако земља осташе без управе, ко ће војсци скупиљаша ишребе, ил ко ће држати поредак?* Зато официр неможе бити и поштар и судија и началник.**

*) У брошури: Војена снага Турске, Србије и Црне Горе. У Новоме Саду штамп. Ј. Суботаћа 1872.

Нека се Србија постара прије рата, да добије доста, али *вршијех*-официра, па онда нека се небоји толико тебожњег надмоћија турског. Досад смо виђели свуда, да *оне војске сирадају*, које имадоше горе офицере.

Мајор и побочник му пјешнице, тоје *не-мисао*. Путник каже, да нетреба коња, јер

јор, од часа, кад се н. пр. дивизија (полк) почне развијати у бојни положај, до часа јурниша ил посљедње рјешитбе 20—30 пута полећети сад овоме, сад ономе капетану. Узмимо само један примјер: *предходница* једне дивизије сукоби се с непријатељом. Дивизионар чујући пуцњаву полети напрво, да види и чује, што

развијати, а можели ту бити мајор пјешак? Даље: На маршу стане чело, нико незна шта је. Сви мајори *похитше одмах на чело са својим побочницима и добију инструкције*. Требали, да се н. пр. који батаљон из колоне на страну извуче и на коју важну тачку баци, то *пошаље мајор с чела побочника по ба-*

Поглед на Црну Гору из пристаништа которског.

у боју и онако мора сјахати. Кад сјахује мајор? у посљедњем часу *пред јурниша* т. ј. кад му се батаљон на 300—200 корака к непријатељу примакне. А *дошле води свој башаљон на коњу*, јер не може друкчије. Батаљон заузима у бојној линији ширину од 3—400 корака, зар га може мајор у бојној пуцњави командирати гласом или у кршевима и шумама виђети оком? Зар неће морати ма-

је? и како је? Дивизија међу тим ступа напријед. Дивизионар, чим се је оријентирао, полети к дивизији, сазове бригадира да ријешни, куда ће која бригада. Бригадири упуте своје бригаде, дајући им дирекцију, куда ће, — батаљоне моментано воде најстарији капетани — а *сви мајори морају на чело бригадиру*, да добију своје *инструкције*. Само тако је могуће брзо се у бојни положај

*шало*н а он међушцијем иде према ознаменој *шачки* да рекогносцира мјесиносит на онда на сусрет батаљону. Може ли се то пјешнице? У самом боју мора бити, особито сад, ће је чета (сотња) тактична јединица, још већа пажња на сагласије, него што је била, кад су били батаљони зглобити. Мајор ће дакле остати на коњу код батаљона, а побочник ће му бити увјек *близо бригадира*,

да заповједи прима и своје мајору — па онда и дошмијем кашетанма-однесе. Можели то поднијети човек пјешнице? Ко то шврди, тај незна како се данас војује. Данас се већ свуда иште, да и кашетани добију коње, као што их у Пруској већ одавна имају, јер кашетан на коњу може лакше превијети како ствари у велико стоје, па ће лакше погодити, како треба радити, него ако се пјешнице с четом завуче у какву гудуру.

А даље: зар није отачаство дужно да штеди и у миру снагу онијех синова, који ће му у рату бити душа војске. Момак је само неколико мјесеци у „настави“, али официр наставља 30—40 година, па да иде мајор увјек пјешнице и официр с телећаком!!!

Тијем предлогом стекла би земља само много панзионираца, али ће мало имати врски официра.

Путник каже на једном мјесту, „отачбина није ником ништа дужна!“ ох спартанске мудрости! Дакле ни кнезу цивилистике ни министру плаће ни њему — пензије?!!! Ово ме сјећа на оно у Лажицару покојног владике црногорског:

„Јевтинијег цара недобисмо —
Оку меса двије оке вина
Два дилара да му вас дан диле.

Ето ти путникова царовања. Па и војник да недобије плаће, није умјестно, јер има опет некојих ситнијех потреба, које само сваки за се намиривати може. А чудно је и оно обећавање, да ће бити награде за оне који се у битци одликују. Зар *Пушник* већ мисли да ће бити Срба, који се неће одликовати? Зар смеје у уредном правом боју радити сваки на своју руку? Зар су мање одличне оне чете, што их командант метне у резерву, па их у коме боју можити и нетреба, јер је непријатељ већ предњима уступио. А какве се чете међу у резерву? Зар најгоре? Зар су мање заслуге онијех „наставника“, који се додуше небију, али даноноћно у деповма припремају рекруте, ођећу, муницију и т. д.? Зар се неби с таковијем одликовањем најлакше побудила *завист* и *неслога* у војсци?

Војводи *посље свршеног раша* за *успјех обећаши* 20,000 *шалира* значи делати кнезове — маршале прве Француске царевине, који-но цара и добротвора свог — с малом изнимком — у невољи — *изневјерише*, јер их е богатство размазило. Много би јевтиније било, обећати попут Француског конвента сваком вјешала, који непобјеђи!!

Сваком добру и уредну плаћу по чину и достојанству, пасе онда може изискивата *најширожија дисциплина*, а без те нема војевања.

Рекох, да и Грујић и Путник узимљу садашњи приход Србије од једно 35 мил. гр., и трећину од њега за војску, као подлогу свога рачуна. Тај буџет је ракрана Србије, једно што је главни приход још увјек, као и посље ослобођења од Турака, одређен на *пореске главе* па ма се то по срезовима и окрузима изравнавало на богатије и сиромашније, а друго, што тај буџет на земљу са простором, житељством и производима Србије није у никаквом размјеру са потребама државинама. Ја се неугледам на онога њемачкога кнеза, који је некада рекао, да је сељак као брашнаена врећа, само га туци, увјек ће полети из њега нешто прашице, али знам, да је Србија већа и житељством и простором него некадашња војничка крајина *хрватско-славонска*, па да би *њезини жишељи могли сносити иште порезне шереше*. Девет крајишких регимента од Лике до Дунава са простором од 368,8 геогр. четворо-кутнијех миља и са житељством од 695,997 душа имале су 1872: 2,493,576 ф. држ. прихода *)

нерачунајући којекакве регалије, као царину, поштарину, жиг и т. д. што директно под моћарску финансијалну власт спадају. Србија има на 791 □ миља 1,340,000 житеља, дакле и по простору и по брзју житељства је дупло јача од Крајине. Сријемске и славонске регименте нијесу богатије од предјела српских на Сави, Дунаву и Морави, а планинске горњокрајишке су сиромашније од осталијех предјела Србије.

Србија би, да се неосврће на речене регалије, по томе кључу могла имати најмање 5—6 милијона форината или 13—15 милијона динара, дакле скоро још једном онолико, као што сад има, прихода а да се народ непретерети. Притом крајишници плаћају осим тога пореза и *владике и све остале црквене и обштинске порезе и граде пушове и друга зданија бесилашно*. Да Србија има 15 милијона динара прихода, па да брене 5 милијона на војску, могла би ју с мјеста довести на број од 200,000 а и покуповати јој челичне топове без да новаца позајмљује. Али је невоља у Србији та, да се ни *скупишина* а *камолу* влада неможе уздигнут до мисли регулације пореза по приходу — него по порескијем главама. *Тај начин пореза је највећи побудишел несрећног по Србију комунизма*, јер кад виде комунисте, да богатије с државнијем теретима олако пролазе, онда им је лако проповједати: да је имовина краја и др.

Притомсе може увести и порез на луксус, па ће доћи више новаца за опште цјели или ће престати луксус — *не луксус сауна* — него другијех ствари, што су запад већином већ отровале а и српске вароши нагризле. У Бечу има преко 10,000 коња од омнибуса, фијакера и трамвеја, сви су ови коњи пописани за возарију и артиљерију за случај рата. Тако исто су пописани у Аустрији за рат сви коњи великаша и богатија, а не само сељачки, за ратне цјели. Зар неби и многи коњи из кочија београдских богатија могли бити пописани за војску? *Ту треба драконичан закон* — треба показати народу да *ко више има, мора више да и даје*, па ће престати комунистичне идеје. „отачбина — вели Путник, није ником ништа дужна“ ово-није истина, него *отачбина је дужна, да се поштара за сва могућа средства, да сиреми своје синове за њену одбрану и за ослобођење рођене браће, али отачбина не изискује милости и дарова, него као брижљива ал' сирого мајка прописује дјеци, ко ће колико придонијети*. Нетреба мислити, да се може плести когац као и отац; није оно слава државне управе, да изјављује у „званичнијем новинама,“ „е је приштедила 150.000 гроша,“ него *како је пошрошене упошријебила, и како су ши гроши на народ разрезали*.

Крајње је вријеме дакле, да и влада и скупштина приону на реформацију порезне системе, па ће одмах државна кола бољећи, а и војска ће бити уређена и са свијем снабђевена.

С данашњијем се буџетом не да војевати.

Путник вели, да се земља не смеје заживјати, јер је дуг зао друг. И ја сам тога мњења, али само у колико се тиче за живјања онаковога као што то и пр. Турци раде.

Ако влада нема новаца, да преустројење или акцију започне, а она нека расписне *народни зајам* по виду онога, што га је Аустрија 1854 била расписала. Облигације не смеју бити веће од 50 динара, како их може сваки бољи сељанин узети. На тај се начин код 250,000 пор. глава може позајмити два милијона дуката, који остају код куће, а интереси се дају народу, а не туђијем чивутима. Такови је зајам по земљу и проботачнији, јер би се облигације могле са 95 процената емитирати и са 5—6 процената укаматити, до-

чим би на јевропском новчаном зајму се једва са 60—70 проц. емитирати могле, а поврх тога би се силни интереси туђином плаћали.

Путник је у својој књизи изнио више пута на видик баука турске силе и снаге, да би потребито било о овај коју прозорити. Али сам ја већ у књизици: *Војени снага Турске, Србије и Црне Горе*. (У Новоме саду штампарија Ј. Суботића 1872) о томе говорио, па ми се немили опет сад преживати, а то тијем мање што ондашњи моји назови и сада постоје с том измјеном, да се је турска мобилизација у толико олакшала у колико имају готове жељезничке пруге Цариград — Бјелова и Салоник — Митровица. А да су ти назови здрави, показује данашње стање турске војске, који би сад на посљедњој стадији оне организаторне савршености стајати морала, коју јој је наумно био дати Хуссин-Авнипаша. *)

О законима нећу да говорим, јер сам увјерен, да су и постојећи добри, само ако се сасвијем набљудавају, а да им се свако повинује, то је ствар *дисциплине* т. ј. оне неумитне али патријотичне правце, која спада у одхрањивање војничко. Без строге дисциплине постане свака војска лако дивља орда. Молтке је казао, да је тајна његовијех побједа та, да се је свако добивеном налогу — *ма какав он био* — безусловно покоравао, дочим су Французи много философисали.

А што се тиче правила тактичних, то бих ја — ако се већ постојећа преиначити морају, био прије за адапцију аустријских неголи белгијских, једно зато, што су она прва много простија, јер су прилагођена поглотној држави, а и из другијех узрока.

Завршујући овај споређивајући преглед, дужност ми је коначну моју писао о сва три списа изрећи.

Грујић се је погледом на *недосташичне* и *попуњујућом* војском као и организацијом већијех јединица дао повести назовима туђинским, који за Србију не постоје. Али су ови недостатци богато накнађени с другијем врлинама његове књиге, у којој се у сваком реду види родољуб и стручњак. Морам исповијети, да му завидим за лијепо мисао, како проводи од простог војника све чинове до официра; та је идеја достојна Српства, њу влада не смеје из ока пустити.

Чолак-Антићев је спис кратак низ новинарских чланака: он није имао на уму умножење српске војске, него је само тражио начин, како би се онај број, што га постојећа организација даје, рационалније изобразити дао. И с тога гледишта се мора припознати, да је Чолак-Антићев предлог велики напредак, јер и он проводи сву војску кроз сасвијем добру школу. Прије, него што се Чолак-Антићеву чланци у „Истoku“ свршише, изишла је Грујићева књига. Чолак-Антић је први припознао заслугу, коју је Грујић Српству са својом књигом учинио. Само се неслаже с њим у двије ствари: у 4 мјесечној настави и у произвођењу официра. — Ја мислим, да је Грујић са 4 мјесечном наставом мислио као и ја само наставу пјешака, а то је јачачко доста; за остале родова оружја треба година дана најмање. Погледом на произвођање официра види се, да је Чолак-Антић стари српски *академикар*, па му је жао да обори своју *alma mater*. Али кад сравнимо подофицирске школе, виши и нижи курс академије у предлогу Чолак-Антићеву, са школама подофицирским и официрским у Грујићеву предлогу, онда ћемо наћи, да ту стварне разлике готово и нема, само што се по начину Грујићеву оно добива „*сшорицеју*“ што је давала досад академија.

*) Kroatien Slavonien von Dr. Petar Matković 1873.

*) А потоњи банкрот.

Школа генералног штаба, отворени виши курсови и јавна предавања, то ће бити и онако права *академија*, дочим је ова данашња, као и по другијем државама, само *виша елементарна школа*, јер се у њој елементарне науке уче, дочим појам академије изискује критични претрес једне ил друге струке.

Путник има ће и ће замршене појмове о данашњој тактици и неке из превеликог родољубија произишавше ексцентритете, али схваћа добро величину војске и стратегични положај кнежевине Србије. У осталом — изузевши оно, што узима за могуће, да би Србија мировати могла, дочим Црна Гора ратује — пуна му је књига лијепијех — српског јунака достојнијех мисли.

Сва три г. г. писца записују о — српски буџет. А ја велим, ако је у Србији тако мало патриотизма, да се не може склонити на веће државне дацције, онда је — одвише и садашња војска. Обећао сам био говорити и о тактичким назорима, али како се је овај преглед отегао, морам престати са најтоплијом жељом, да се српско војена литература живо разширује, јер онијем часом, кад се сваки Србин, ма ког он сталежа био, почне бавити с војенијем стварма, и почне се свак за војника изображавати, онда ће настати за Србију одмах славни дани.

Мала Атина култивирала је све знаности; образованост јој усаврши патриотизам, да нијесу жалели, кад је требало, спалити своје сопствене куће; али *јуначке ју мишице и разборитости Милшијада и Темистокла списе од дивљијех персијскијех милијона ордијаша*.

Синиша.

Наше слике.

(В. слике на стр. 265., 269., 272., 273., 277., 281 и 285.)

Прошлост и будућност, успомене и наде! Успомене су дела у прошлости, а наде су жеље у будућности. Прве су разне боје, ал' наде су увек ружичасте. Тако је код појединих људи, тако је и код појединих народа. Српски народ има своју историју, своју прошлост, — ми се радо сећамо успомене наших предака, па биле те успомене сјајне ил' жалосне, ал' још радије мислимо и говоримо о будућности српског народа, која је оличена у нашим жељама. Жеље су наде, а наде су увек ружичасте. Сваки се добру нада, па имао он за то разлога, а не имао, но ми се Срби с нуним правом добру надамо, јер имамо за то и разлога. Српско је племе јуначко, Србин је јунак од памтивека, то добро зна цела Јевропа. Сваки јуначки народ имао је и има права на лепшу будућност но што му је садашњост, па ако икоме, то најпре Србима то право припада. Српски народ који се вековима борио против турске силе, који је био бедем, преко кога не могаше Турци прећи у западну Јевропу, који је тиме не само спасао културу и цивилизацију од поплаве турске, него је и припомогао да се за то време развија и усавршава, тај народ стекао је истина лаврове венце, ал' је ваљда и то заслужно, да се и он једном ослободи турског јарма. Тај час већ је клицуо, синови Босне, Старе Србије и Херцеговине скочили су на ноге јуначке, да извојују себи највеће благо, које су изгубили, да извојују себи слободу. Сво Српство упрло је очи на њих, жели им и нада се, да ће постићи оно, рашта су устали да се боре, а те су жеље праведне и оправдане. Желити није забрањено, желити оно што је могуће, то је оправдано. Док је на бојном пољу такних соколова, као што су јунаци херцеговачки, дотле су наше наде увек ружичасте, и као такве могуће оправдане. „Србадија“ не може и не зна

да да боља израза својим жељама, него ако данас украси своје листове са ликовима вођа и јунака устаничких, у којима су оличене тежње и жеље тамошњег народа.

У овој свесци на првој страни доносимо лик Луке Петковића јунака херцеговачког, и Марка Бабића јунака босанског.

Лука Петковић познат је још из године 1852, кад оно Омер-паша пође по Босни и Херцеговини, да од раје покупи оружје. За време четовања, од пролећа 1852. па до јесени 1857. године, играо је Лука Петковић врло знатну улогу. Од оно доба, па све до данашњег дана, Лука је увек био први на бојишту; он се већ четврт века бори у Херцеговини, па за то је име Петковићево чувено и изван граница Херцеговине. У многим биткама засведочио је Лука своје јунаштво, а у многим мисијама, које беху на корист четовања у Херцеговини, показао се Лука Петковић као вешт и mudar човек. Турци су му често о главни радило, но не моглоше га смаћи, а једном приликом беше на издајнички начин ухваћен од Турака, но он је из тамнице срећно утекао. Његову љубав за општу ствар, његову храброст и одважност високо је ценно пок. Лука Вукаловић, чији најискренији и највернији друг беше Лука Петковић, који је Вукаловића чак и у Русију пратио. У херцеговачком устанку најстарији је јунак Лука Петковић, но он се, упркос својим старим годинама, још једнако јуначки бори за ослобођење своје миле домовине.

Марко Бабић, јунак босански, беше све до смрти пок. Пеције његов најбољи друг, његов побратим. Он је с Пецијом 16 година у босни хајдуковао, и у многим приликама показао је, да је јунак на мегдану. Кад је Пеција после дугог хајдуковања ускочио у Србију, њега је пратио његов побратим Бабић, и ту се за једно настане у Крагујевцу. На глас, да му је побратим погинуо, оде Бабић у Босну, да освети свога побратима, и да се бори за народну ствар. Данас је Марко Бабић у Козари, и ту се са осталим босанским устаницима спрема, да на пролеће розвију крсташ-барјак, да освете Косово.

Та два јунака беху најбољи пријатељи двају узор-јунака Вукаловића и Пеције, те за то их напоре доносимо.

Мирослав Хубмајер, је најчувенији од свију својевољаца у Херцеговини. На бојном пољу боре се скоро сами Срби против Турчина, но има међу њима и својевољаца. — Талијана, Францеца, Чеха, Руса, Пољака и Словенаца, међу којима Хубмајер прво место узима. Он је Словенац, родом из Крањске, по занимању је слагач, а служио је као војник у аустријској војски код топништва. Кад је букинуо устанак у Херцеговини, он оде тамо да се бори против Турчина, устаници га братски приме и он за кратко време беше омиљена личност међу њима. Ако је требало увести турску војску, ако је требало што пре известити вође устаничке о овом ил' оном догађају, ако је требало стати на мегдан, то је он све учинио са таквом вештином, хитрином и одважношћу, да му се човек мора чудити. Хубмајерова храброст чувена је данас у целом свету, а име његово красиће историју данашњег устанка. Хубмајер је пре кратког времена био у Љубљани, где је као аустријски војник морао бити на контролном скупу, и ту су му у почасти браћа Словенци приредили сјајан банкет, а тако исто лено су га дочекали и у Загребу. Данас се Мирослав Хубмајер налази у Босни, и изабрат је од устаника за главног команданта босанског. Слика на стр. 277. представља нам Хубмајера у оделу и с оружјем херцеговачког устаника.

Заробљени Турци на Цетињу. (В. слику на стр. 269.) Не да се опореди, да у ка-

рактеру српском има освете, али да је Србин тако осветљив, као што странци о нама говоре и пишу, то многи са свим противни примери из данашњег устанка потпуно оповргавају. Од куд то долази, да је Србин осветљив, — то је врло лако растумачити. Народ, који се пет стотина година бори с Турцима, с тим вечитим диндушманом, који Србина окува у ланце, који га гони и гњечи, који му отима оно, што му је најмилије, који се руга оме, што је Србину најсветије, — зар тај народ да нема у себи ни труна освете? Не би ли то било неприродно, зар не би то био кукавичлук? Што је један народ изображенији, тим је мање осветљив; што већа кукавица, тим мањи осветник. Ово заиста чудно звони, ал' је за то ипак истина. Србин и ако није Бог зна како изображен, ал' за то није он ни кукавица, он је донекле осветљив. У данашњем српском устанку десило се толико примера, да су се Турци предали устаницима на веру, па су их ови после на миру пустили; десило се, да су устаници Турке заробили, па су с њима човечно поступали; а Турци? они ако су им се устаници случајно морали предати на веру, или ако су устанике заробили, они су их оковали у ланце, исекли на парчад, или набили на коље. Србин није таки осветник, он зна поштовати слободу онога, који му се предао на веру, или кога је заробио, за то имамо из најновијег доба толико доказа. Слика, коју на стр. 269 доносимо, представља нам један такав случај како се човечно поступало са неколико заробљених низама турских, који су доведени на Цетиње, где не беху у ланце оковани, а још мање посечени и на колац набијени, него је с њима човечно поступано, као што и додикује онима, који су их заробили, — бити јунак, ал' бити човек, а не тиранан.

Ми смо у „Србадији“ већ једном напоменули, да ни у једном крају Српства није народна ношња тако разнолика и лепа, као у Далмацији и Босни Которској. Ми смо већ донели неколико слика из тих предела, а ево сад и опет доносимо две слике, које нам представљају лица и ношњу тамошњег народа. Слика на стр. 272. представља нам *харамбашу далмашинског*. Харамбаша, у другом смислу речи означаје у Далмацији поглавицу пандура, који су ту ради јавне сигурности и поретка. Као год што хајдуци бирају себи поглавицу, кога називају харамбашом, тако исто и ови бирају себи поглавицу Одео и оружје је у њих народно, има их на коњу, а има их који су и пешаци. — Слика на стр. 273. представља нам лица и *народну ношњу у околини сислетској*. Одео је на жени веома интересантно, оно нас потсећа на женску ношњу класичног доба. Обе ове слике цртао је Фр. Чермак.

Костајнички град. (В. слику на стр. 281.) Од како је букинуо устанак у Босни, од то доба често се спомиње Костајница, јер одатле стижу вести о догађајима босанским. Варошица Костајница лежи у другој банској пуковнији бивше војене крајине, на левој обали Уне, у узаној долини на подножју брда Беда. Костајница је знаменита варошица, које са свог природног положаја, које пак, што у њој можеш видети српску народну ношњу и обичаје у најчистијем облику. Костајница је дугачка улица, и то једна једина, дуж обале Уне, са дрвеним кућама на спрат, које те и нехотице потсећају на чардаке у народним песмама. Становништво је већим делом српско, а занима се ратарством, занатом и трговином. Костајница има близу три хиљаде душа, а дели се у три дела, на горњу варош, чије становнике називају: Нововљани, на средњу варош — Мајданци, и на дољну — Мађари. Костајница има знатну трго-

вачку свежу и жив обрт са Босном. На десној страни реке Уне, преко од ове варошице, лежи Турска Костајница, коју су године 1863. населили Турци, који су из Србије пребегли. Те две варошице спаја велики дрвени мост, који су Францези начинили год. 1810—11. Предео око Костајнице веома је красив, донекле је и романтичан, клима је блага, а извори и вода костајничка чувена је на далеко. О малој госпођи, кад је црквена слава на Чапранама на брду Беду, искупи се силан народ из Босне и Крајине, и ту може човек најлепше видети ношњу и обичаје народне. — На десној обали Уне, између Уне и Унице, диже се *костајничка шврџава*, или као што је народ назива *раштелски град*. Тај костајнички град, ма да је с оне стране Уне, ипак припада Аустро-Угарској држави. Здања на том старом граду саграђена су за време ратовања Наполеона I. у тим крајевима. Брда која се виде на нашој слици иза града, зову се Балска брда, а у њима живе данас борци за слободу — устаници босанки.

* * *

Поглед на Црну Гору из аришанишца кошорског. (В. слику на стр. 285). Земље у којима живи српски народ веома се разликују, не само што се богатства, него што се и природне лепоте тиче. На једној страни богате земље као што су Банат, Бачка и Мачва, на другој страни сиротиња, као што је горња Крајина и Црна Гора; овамо монотона равнина у Славонији и кршна Херцеговина, онамо убави Срем, дивна Бока и горостасан предео око Душанова града код Призрена. Какве разлике, какве противности у богатству, какве разлике у лепоти природе? . . . Банат је најбогатија земља, у којој Србин живи, — Бока је најлепша земља, у којој Србин борови! Чувен је Банат, а чувена је и Бока са својим красним заливом. Котор смо већ у „Србадији“ донели, а сада ево даносимо *поглед на Црну Гору из аришанишца кошорског*.

Разне белешке.

Књижевност.

(Хроника херцеговачког устанка. Вредни српски књижевник, а наш поштовани сурадник г. Вук Вучевић пише тачну хронику о догађајима у Херцеговини. У тој хроници биће верно и непристрасно описани сви догађаји од почетка па до свршетка устанка. Како је писац по свом званичном положају у стању, да све тачно дозна и докучи, а уз то још већ толико година живи у Херцеговини, те народ и околности тамошње скроз и скроз познаје, то ће његова хроника по свај прилици бити од врло велике вредности. Ми се надамо да ће се наћи у Српству родољуб ил друштво, или који политичан српски лист, који ће ту хронику откупити од писца и предати је јавности.

(„Жижан.“) У наклади Арсе Пајевића у Новом Саду изаће скорим нештампане шалвив илустрован календар под насловом „Жижан“, који је за штампу приуговорио Змај-Јован Јовановић. Име нам пишчево јамчи, да ће му сдржај бити ваљан и одабран. Ми „Жижану“ желимо да нађе лепа одзива код наше читалачке публике.

(„Буњевачка и шокачка вила.“) Пре пет година покренуо је у Калочи чувени родољуб Иван Антуновић први буњевачки лист под насловом „Буњевачка и шокачка вила“, намењен пучкој поуци, забави и господарству. Тај лист беше мио гост не само у буњевачким и шокачким, него и у многим српским породицама, ал' је почетком ове године због извесних

узрока престао био излазити. Пре кратког времена почео је тај лист опет да излази, и ми га својски препоручујемо нашим читаоцима. „Буњевачка и шокачка вила“ излази сада у Баји два пут месечно, а стаје годишње за Аустро-Угарску 1 фор., а за стране земље 1 фор. 25 новч.

Школе.

(Школе у Аустрији.) Године 1873/74 постојало је у Аустрији шест универзитета и 7 техничких великих школа. На универзитетима је било те године 699 професора и доцента за 8957 слушалаца. Међу слушаоцима било је 4096 Немаца, 1605 Чеха, 1282 Пољака, 494 Рутена, 484 Срба, Хрвата и Словенаца, 418 Талијана, 84 Румуна, 429 Маџара и 92 иностранца других народности. За школарину је утекло у оба семестра 279.427 фор. а у истом времену издано је 258.793 фор. на стипендије. На бечком универзитету било је те године 256 учитеља и 3813 слушалаца, на градачком 86 учитеља и 975 слушалаца, на инсбрушком 70 учитеља и 641 слушаца, на прашком 166 учитеља и 1947 слушалаца, на лавовском 47 учитеља и 969 слушалаца, на кракавском 74 учитеља и 612 слушалаца. На свима аустријским универзитетима произведен је у оба семестра 1873/74. године 551 доктор. — На техничким великим школама предавало је 288 учитеља за 3477 слушалаца; за школарину је утекло 92.295 фор. а на стипендије је издано 48.938 фор. Од слушалаца било је 1441 Немац, 1097 Чеха, 582 Пољака, 39 Рутена, 96 Словенаца, 51 Талијан, 21 Румун, 129 Маџара и 21 других народности. На осталим великим школама, шумарским, рударским и трговачким академијама, теолошким и хируршким заводима предавало је 432 професора за 3411 ђака. — Средњих школа било је 304 са 4361 учитељем и 59.114 ђака. Од тих долазе на 94 ђимназије 1668 учитеља и 22.308 ђака, на 58 реалних ђимназија 790 учитеља и 10.258 ђака, на 72 реалних школа 1251 учитељ и 20.724 ђака, на 62 школе за учитеље 608 учитеља и 4988 ђака; остало долази на научне и бабичке школе. Специјалних учевних завода било је 1027 са 4296 учитеља и 67.713 ђака. Народних школа је било 1871. године 14.769; нових дата за народне школе биће тек 1876. године. Највећи део тих народних школа и то 4190 долази на Чешку; Галиција има 2374, Моравска 1866, Тиролска 1722, дољња Аустрија 1267, Штирска 690, горња Аустрија 506, Шлезивија 433, Коруска 318, Далмација 241, Крањска 234, Горица 174, Буковина 167, Салцбург 155, Истрија 151, Трст 71 народну школу. На свим тим народним школама било је 25.259 учитеља а 1,777.619 ђака.

Статистика.

(Поштанска статистика у Инглеској.) Инглеска пошта је отпустила 1873. године 907 милијуна писама и 254 милијуна новина; по тој долазе на главу становништва 28 писама и то на сваког Инглеца 32 (у Лондону преко 70) на сваког Шота 24, а на сваког Ирландца 13. Године 1839., док је још стара скупа тарифа важила, отправљено је 82 милијуна писама. Од кад је нова поштарина од 1 пена (4¹/₆ новчића) уведена, подигао се број писама већ 1840. године на скоро 169 милијуна, дакле више од 100 процената. У октобру 1871 године спуштена је поштарина на по пена, али није наравно могла на већ огромни обрт тако необичан утицати; но при свем том износио је вишак од 1870. на 1871. годину 20 милијуна, од 1871. на 1872. год. 18 милијуна, а од 1872. на 1873. опет 22 милијуна писама. — Поштанских упутница издано је 1873. године на 15 милијуна комади, у вредности од 256 милијуна форината.

Изналасци.

Механизам, који изговорену реч непосредно и напнше, изумео је један Швајцарац по имену Теодор Хупингер у Менедорфу на цирншком језеру. Темељ тог изналаска лежи у том, да се оруђа за говор употребљују не само за говор, него и непосредно за писање. Мали механизам — читава машина није већа него човечија шака — доведе се тако у свежу са оруђима за говор, да се покрети језика, усана, непца, и т. д. пренесу на механизам, који је тако састављен, да саопштени покрети на делове једног особитог апарата за писање упливишу. Од машине се одвија за време говора узана артија, на којој се одмах може читати у особитим знаковима оно, што је говорено. Ти знакови су као и обична телеграфска слова. По што тај апарат само покрете органа за говор у тим знацима представља, то није нужно, да се јасно говори. Та машина се може употребити за стенографисање; сваку реч, коју дотични изговори, понови стенограф у себи, а тим постају знакови на артији у машини. Изумелац држи, да ће његова машина на скоро наћи практичне употребе.

Библиографија.

Орао, велики илустровани календар за преступну годину 1876, која има 366 дана. Уз сарадњу српских књижевника уређује Стеван В. Поповић. Година друга. У Новом Саду 1875. Српска народна задружна штампарија. Издање Арсе, Пајевића. 4-ина Стр. XVI. и 143 Цена 50 новч.

Велики српски народни календар за преступну годину 1876, која има 366 дана. Издаје и продаје књиџара Фрање Штиглера у Новом Саду 1875. Српска народна задружна штампарија у Новом Саду. 4-ина Стр. XVI. и 48. Цена 36 новч.

Србин. Календар за народ, за преступну годину 1876. Која има 366 дана. Издаје и уређује Милош Грабовачки. Година седма. У Земуну. Штампарија Јована Павловића. 1875. 8-на 46 стр. Цена 25 новч. или 3 гр. чарш.

Српкиња. Календар за народ, за преступну годину 1876. Која има 366 дана. Издаје и уређује Милош Грабовачки. Година друга. У Земуну. Штампарија Јована Павловића. 1875. 8-на. 46 стр. Цена 20 новч. или 2 гр. чарш.

Борђе Уашингтон ослободилац Америке. Превоо Гавра Филиповић Босанац. (Издао књиџара Велимира Веложића). У Београду 1875. У државној штампарији. 16-ина. Стр. 49.

Нове мере метарске просто удешене и растумачене. Написао Ђура Поповић. У Новом Саду 1875. Издање А. Пајевића. У српској народној задружној штампарији. 16-ина. Стр. 64. Цена 10 новч.

Школски зборник закона, правила, наредба и т. д. по којима су уређене и по којима се управљају школе кн. Србије. (Службено издање). У Београду, издање и штампа државне штампарије 1875. 8-ина Стр. XIII. и 286.

Народни пријатељ или мали ревизор наших сврха. Написао Јован Шарих, свећеник и народни учитељ. У Задру, штампарија И. Војничке 1875. 8-ине Стр. IV. и 56.

Prigovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Sepean Mitrow Ljubisa, (Narodna biblioteka III.) U Dubrovniku 1875. Nakladom tiskarne Dragutina Pretnera. 8-ina. Стр. IV. 277.

Robinjica. Spejevaо Kan. Mato Vodopić. (Narodna biblioteka IV.) U Dubrovniku 1875. Nakladom tiskarne Dragutina Pretnera. 8-ina. Стр. 46.

Власник и издавалац Стеван Ђурчић.

Одговорни уредник Срећко Мајер.

Штампарија јерменскога манастира. Сајдла и Мајера у Бечу.

